: પ્રકાશક :
શ્રી લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘવી
મંત્રી
મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર,
હઠીભાઈની વાડી : અમદાવાદ.

બીજી આવૃત્તિ]　　　　પ્રત ૫૦૦　[સંવત ૨૦૧૫ અષાડ માસ

કિંમત. રૂ. ૪-૦૦.

: મુદ્રક :
ચંદુભાઈ ચતુરભાઈ શાહ
શૌર્ય પ્રિન્ટરી
તિલકરોડ, પાદશાહની પોળ સામે,
અમદાવાદ.

आमुख

संतबालजी के गीता-दर्शन पर मैं प्रस्तावना लिखूं ऐसी मांग हुई। और गीता के नाम से मैंने उसे कबूल किया। नहीं तो अकसर ऐसे झमेलेमें मैं नहीं पडता। क्योंकि मेरी हालत मैं जानता हूं। उनकी पूरी किताब तो मेरे सामने नहीं है। तीन चार अध्याय छपे हुए आये हैं। उनको भी बारीकीसे मैं नहीं देख पाया। यह मेरा नसीब मैं जानता ही था।

गीता पर शंकरसे ले कर गांधीजी तक अनेक महापुरुषोंने अपनी कलम चलाई है। फिर भी नई नई टीकायें लिखी जाती हैं, और लिखी जायगी। ये सब प्रयास निरर्थक नहीं गिने जायेंगे, जब तक वे किसी-न-किसी मनुष्यके जीवन में मददगार हो सकते हैं। और गीता की यह खूबी है कि वह जीवनके लिये प्रेरणा देती है। सर्व वादोंसे अलिप्त रह कर गीताने सब का सार खींच लिया है। और इसी लिये निश्चय-पूर्वक वह मनुष्यको निष्काम आचरणमें प्रवृत्त करती है।

लेकिन गीतामें से भी निकालनेवालोंने अनेक वाद निकाले हैं। और अगर उनके फेरमें हम पडते हैं तो गीता भी एक पांडित्यग्रंथ बन सकता है; और जीवन के लिये निरुपयोगी हो सकता है। इस लिये मैं तो हमेशां भाष्योंको अलग रख कर गीता-माताका ही सीधा सहारा लेना पसंद करता हूं, और वैसी ही सिफारिश करता हूं। जितना भी समझमें आते जायें, तो साधकका काम हो जाता है।

फिर भी जब अनेक वाद पड़े ही हैं, और उनसे बचना दिमागके लिये अशक्य हो जाता है, तब कोई भाष्य अगर समन्वय कर देता है तो वह भी उपयोगी होता है। गीता का उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र आदि से समन्वय करनेकी आवश्यकता पुराने टिकाकारों को इसी लिये महसूस हुई थी। वही आवश्यकता आज अधिक व्यापक स्वरूपमें, याने सब धर्मों और पंथो के साथ महसूस हो सकती है। इस दिशामें संतबालजी के गीता-दर्शन का एक उपयोग होगा, ऐसी उम्मीद हम रख सकते हैं। उनका जैन दर्शन से उत्तम परिचय है। वे गीता और जैन विचारका ढंग गीता दर्शनमें जगह जगह सामंजस्य बताते हैं। यह अगर चित्तमें स्थिर हो जाय तो कम से कम गुजराती भाइयों के लिये बहुत लाभदायी होगा। वैसे तो यह समन्वय गांधीजीने अपने जीवन से ही सिद्ध किया है।

પ્રસ્તાવના

જૈનમુનિ અને ગીતા

એક જૈનમુનિ ગીતા પર લખે ત્યારે 'એ શા સારુ?' એવી જિજ્ઞાસા થાય તે બનવાજોગ છે. કારણ, અનેક ભાષામાં અને સંખ્યાબંધ હાથે ગીતા પરત્વે લખાયું છે; છતાં જૈનમુનિને હાથે ગીતા પર લખાવામાં આ આવૃત્તિ કદાચ પહેલી જ છે. એટલે જિજ્ઞાસાપૂર્તિ અર્થે થોડું કહું :—

મારા પરમ પૂ. ગુરુદેવ કવિવર્ય શ્રી નાનચંદજી મહારાજે ઉદારભાવે જે શ્લોકસંગ્રહ કર્યો હતો, તેમાં ગીતાના શ્લોકો પણ હતા. ગુરુદેવે અમોને તે કંઠસ્થ કરાવેલા.

ત્યારથી ગીતા પરત્વે ખેંચાણ થયું હતું. ત્યારબાદ તો ગુરુદેવનાં પ્રવચનોમાં :—

"यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।"

અને

"अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥"

એ ભક્તહૃદયો અને તે પરત્વેનું એમનું આદર્શ જીવની ઉંડા
રંગાતું ગયું તેમ તેમ એ પરત્વે રસ જાગ્યો. પછી તો ભગવદ્-
ગીતા સ્વહસ્તે લખી પાસે રાખી, અને પ્રસંગે પ્રસંગે
વિચારાઈ હતી.

જ્યારે આચારાંગનો અનુવાદ કર્યો ત્યારે ગીતાનો ચાવી
ચાવીને અમૃતરસ પીધો. ત્યારથી હું સાધકોને કહેતો રહ્યો છું કે
ગીતામાં જૈનત્વનો આત્મા સોળે કળાએ દીપી ઊઠયો છે.

ગીતામાતા—આચારાંગપિતા

ગીતાને જૈનગ્રંથ ગણવામાં મને લેશ પણ સંકોચ થતો
નથી. આચારાંગના પરિશિષ્ટમાં જ સૈદ્ધાંતિક-સમન્વય, સાધનાત્મ-
સમન્વય અને શબ્દાત્મક-સમન્વય એમ ત્રણ વિભાગમાં જે ગીતાની
તુલના બતાવી છે, તે આ ગ્રંથમાં પણ મૂકી છે. એટલે હવે એ
વિષે વધુ કહેવાનું રહેતું નથી.

પરંતુ, એમ છતાં આ ગ્રંથના પાઠકને હું એટલું સૂચવું છું કે
તે આચારાંગને ઓછામાં ઓછું એકવાર એકાગ્રચિત્તે વાંચી લે.
અને આચારાંગના પાઠકને તો હું આ ગીતાગ્રંથ વાંચવાનો ખાસ
અનુરોધ કરું છું. બન્ને ગ્રંથો પૂરેપૂરી રીતે શ્રદ્ધાપૂર્વક વાંચ્યા
પછી પાઠક પોતાનો માર્ગ ચોક્કસ સ્પષ્ટ કરી શકશે.

આ રીતે હું ગીતાને માતા કહું, તો આચારાંગને પિતા કહું;
એ બન્નેના યોગે જન્મતી સંસ્કૃતિ એ વિશ્વવ્યાપી સંસ્કૃતિ છે.

જ્યારે જૈન સંજ્ઞાથી ઓળખાતા વર્ગમાં અહિંસા, ત્યાગ
અને તપનો મૂળ આત્મા ઘસઘસાટ ઊંઘતો જણાય છે, જ્યારે
વૈદિક તરીકે ગણાતા વર્ગમાં આચારધર્મ તરીકે સ્નાન તથા ઘી-
હોમનો વિધિ જ પ્રધાન મનાય છે, ભક્તિને નામે આત્મશુદ્ધિના

તંગ ઢીલા થઇને મલિનતત્ત્વો જોર પકડે છે, અદ્વૈતવાદ માત્ર વાણી સ્વાદનો વિષય બની જાય છે, ત્યારે આચારાંગ અને ગીતા–માતાનો સુયોગ અજબ જાગૃતિ લાવે છે.

પ્રવૃત્તિલક્ષી નિવૃત્તિ અને નિવૃત્તિલક્ષી પ્રવૃત્તિ

એ નિવૃત્તિરૂપી નૌકામાં બેઠેલા સંન્યાસીને પ્રવૃત્તિલક્ષનું સુકાન ઠીક કરવા ઢંઢોળે છે, તેમજ પ્રવૃત્તિરૂપી સાગરમાં પડેલા ગૃહસ્થને નિવૃત્તિલક્ષનું તુંબડું આપી ઉગારી લે છે.

પ્રવૃત્તિલક્ષી નિવૃત્તિ અને નિવૃત્તિલક્ષી પ્રવૃત્તિ એમ બન્નેનો સમન્વય એ જ આત્મકલ્યાણ અને વિશ્વકલ્યાણનો સમન્વય સર્વધર્મોનું મધ્યબિંદુ એ છે. વિશ્વશાન્તિનું અજોડ સા[illegible] પણ એ છે.

ઉપલા વિચારોના સક્રિય અખતરાઓમાં હું રસ લેતો ત્યારથી મારી એ શ્રદ્ધા પ્રતિપળે દૃઢ થતી ગઈ છે.

મૌલિક જૈનસંસ્કૃતિનું રણશિંગું

આચારાંગની વ્યાસપીઠ પર મેં ગીતાનું ગીત ગાયું, [illegible] જે અંકુર ઊગેલ તે આજે પલ્લવિત થયો છે. એટલે ગીતાની વ્યાસપીઠ પર હું મૌલિક જૈનસંસ્કૃતિનું રણશિંગડું વગાડું છું એમ પાઠક માને તો કશી હાનિ નથી. મૌલિક જૈનસંસ્કૃતિ એ વિશ્વવ્યાપી સંસ્કૃતિનું જ બીજું નામ છે. અને જો એમ જ હોય [illegible] સંસ્કૃતિઓનો [illegible] હોય તે સ્વાભાવિક છે.

બીજે ક્યાંય મુકાઇ નથી. આથી જ ગીતાગ્રંથ વિશ્વમાન્ય થયો છે. જૈનદૃષ્ટિ એટલે જગતના સર્વ મતો, સર્વ પંથો કે સર્વ ધર્મોમાં રહેલા સત્યને આવકારવું. તું ખોટો છે એમ ન કહેતાં, તું અમુક દૃષ્ટિએ સાચો છે એમ સાબિત કરીને અલ્પદૃષ્ટિમાંથી મહાસત્ય તરફ પ્રેરી જવો. ગીતાએ આ દૃષ્ટિમાં અજબ સફળતા મેળવી છે. તેથી જ ચુસ્ત મીમાંસકથી માંડીને ચુસ્ત વેદાંતીને પણ એ માતા આગળ દોડી જઇને બાળક બનવાની ઇચ્છા આપોઆપ થઈ છે.

અલબત્ત ગીતાનું વસ્ત્ર વેદાંત છે અને ભૌતિક યુદ્ધની પીંછીથી ગીતાની શરૂઆત છે, એટલે એમાં જૈનસંસ્કૃતિનો આત્મા છે એમ માનતાં પહેલાં સહુ કોઈ અચકાશે. ગીતાને સર્વાંગે અપનાવવામાં જૈનવર્ગને આવતી આ મુશ્કેલી નાનીસૂની નથી જ. વળી પરિભાષા ભેદે આવતો શબ્દભેદ પણ ગૂંચવણમાં મૂકી દે તેવો છે. એટલે આ વિષે સંક્ષેપે કહેવું ઘટિત છે. વિસ્તારથી તો આ ગ્રંથ વાંચવાથી જણાશે જ.

જૈનસૂત્રો અને ગીતા

જૈનસૂત્રોમાં પંચાસ્તિકાય અથવા લોકમાં રહેલાં છ દ્રવ્યો મહત્ત્વનો ભાગ છે. વેદાંતનાં કેવલાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત અને શુદ્ધાદ્વૈત એમ ઉત્તરોત્તરના ફિરકાઓમાં જીવ, માયા અને ઇશ્વર એમ છેવટે મનાય છે, પરંતુ ગીતાએ જે તોડ કાઢ્યો છે, તે તોડ ત્યાં ન હોવા છતાં બધા ફિરકાઓને ગીતાનો તોડ ગ્રાહ્ય થયો છે. કારણ કે ગીતાએ એક પરંતત્ત્વને નિર્લેપ રાખ્યું છે, છતાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ માંહેલા પુરુષને પ્રકૃતિના ગુણની આસક્તિને લીધે જન્મ-મરણમાં ભમતું પડે છે, એ વાત ચોકખી કહી દીધી છે. આમ માયા અસત્ હોવા છતાં એવા સવિકાર ક્ષેત્રમાં રહેલા પુરુષ માટે તો સત્ થઈ ગઈ છે. એમાંથી છૂટવા માટે આચાર જોઇએ; કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનથી ન વળે. બ્રહ્મચર્યની અખંડ સાધના જોઇએ; કેવળ

તેના ઉચ્ચારથી કહ્યું ન વળે. પાઠક સહેજે સમજશે કે
ાળીને ગીતાએ વેદાંતના સિદ્ધાંતને ન અવગણવા છતાં જુદું
ર્યું છે. જૈનસૂત્રોના દેહમાં કાર્ય કરતા ધર્માસ્તિકાય અને
સ્તિકાય એ બન્ને સવિકાર ક્ષેત્રના ધૃતિ અને સંઘાતના
ાં તારવી શકાય છે. કાળ વિષે તો જુદો સ્વીકાર છે જ.
અને પુરુષ તથા પ્રકૃતિના ગુણો અને સવિકાર ક્ષેત્રરૂપ
ણ ગીતાને માન્ય છે. આની વિશેષ સમજ ગીતા સાથેના
ગ સમન્વયમાં અન્યત્ર છે.

પાભેદનો ઉકેલ

ીતામાં સમત્વ છે. ત્યાં જૈનસૂત્રોનું સમકિત છે. ગીતાનું
ક્ષ ત્યાં જૈનસૂત્રોનું ચારિત્ર ઘડતર. જૈનપરિભાષાના
ાને ઠેકાણે ગીતાનું સવિકાર ક્ષેત્ર. જૈનપરિભાષાના
ાને ઠેકાણે ક્ષેત્રજ્ઞ, અથવા અધિયજ્ઞ. જૈનપરિભાષાના
ાને ઠેકાણે ગીતાનું પરંધામ અથવા પરમાત્મા. જૈનસૂત્રોના
વને ઠેકાણે ગીતાનું સુકૃત; અશુભ આસ્ત્રવને ઠેકાણે ગીતાનું
જૈન સૂત્રોના સંવરને ઠેકાણે ગીતાનું સ્વભાવ જ આધ્યાત્મિક
સમત્વયોગ. જૈનસૂત્રોની સકામનિર્જરા તે ગીતાનો અના-
ોગ અથવા કર્મફલની આકાંક્ષાનો ત્યાગ.

ૈનસૂત્રોના કર્મબંધને ઠેકાણે ગીતાનો ભૂતપ્રકૃતિ બંધ
ગુણસંગ, જૈનસૂત્રોના રાગદ્વેષને ઠેકાણે ગીતાનાં કામક્રોધ
રાગદ્વેષ. તેથી જ જૈનસૂત્રોનું સિદ્ધિસ્થાન એ ગીતાનું

અહિંસા અને ગીતા

મા રીતે જૈનસૂત્રોમાં મુખ્ય ૭ દ્રવ્યો અને નવતત્ત્વોનો
ાની દૃષ્ટિએ ગીતા સાથે સુમેળ મળ્યાં પછી પણ ભૌતિક

યુદ્ધની દૃષ્ટિએ પાળેલ ગીતાની અહિંસા અને જૈનોની અહિંસા બન્નેનો સમન્વય આમાં છે, એ બતાવ રહે છે.

અહિંસામાં જૈનસૂત્રો જેટલાં ઊંડાં ગયાં છે, તેટલાં બીજાં ગ્રંથો ગયા નથી. એટલું જ નહિ બલ્કે સંયમી સાધનાના ક્ષેત્રમાં એ અહિંસાને આબાદ રીતે ઉતારી પણ છે. જૈનગ્રંથોમાં એક વસ્તુ આવે છે : અભયા રાણીની અણછાજતી માગણીનો અનાદર કરનાર સુદર્શનને અભયા રાણીએ શૂળીએ ચડાવવા તાણી દાવ ખેલ્યો. જ્યાં છેવટે સુદર્શનનું સત્ય તરી આવ્યું. ત્યારે રાજા અત્યંત ઉશ્કેરાય એ બનવા જોગ હતું, પણ રાજાને હાથે થતો અભયા રાણીનો વધ એ જ સુદર્શને અટકાવ્યો. ભરપૂર હિંસાના યુગમાં આબાદ અહિંસા પાળવી અને કટ્ટર વિરોધીનો પ્રેમ ભરી સામનો કરી વિજય મળ્યા પછી, વિજયમાળા વિરોધીને જ પહેરાવીને પ્રેમ પાથરવો એ અહિંસાની સફળતા છે. આવાં તે શ્રાવક અને શ્રમણોનાં અનેક ઉદાહરણ છે. આ થઈ દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને પ્રકારની અહિંસાની વાત. પણ જૈનતત્ત્વજ્ઞાન જો વિશ્વવ્યાપી હોય, તો એણે આચારમાં મધ્યમ માર્ગ પણ કાઢવો જોઈએ. આ રીતે જાણીને હણવા નિમિત્તે નહિ છતાં અનિવાર્ય રીતે ત્યાં થતી હિંસા એ દ્રવ્યમાં હિંસા છે અને ભાવમાં અહિંસા છે, તો તેવી હિંસા એવી પાપકર નથી અને એવી બંધનકર પણ નથી, કે જે પાપ કે બંધન ન હટી શકે. કારણ કે આવો સાધક પોતાથી થયેલી હિંસાનો ગર્વ નથી લેતો કે હિંસાને ફાળે વિજય નથી ચડાવતો, પણ ઊલટો થયેલી હિંસામાં પોતે નિમિત્ત થયો, તેનો હૃદયપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને વિજયનો ત્યાગ કરી, અહિંસાને માર્ગે આગેકદમ ભરે છે. આવું પાત્ર, ભાવઅહિંસક હશે પણ છેવટે દ્રવ્ય અહિંસક બનશે જ, માટે તેમનું સમકિત ભાંગતું નથી. આ ઉદાહરણ ચેટક નામના રાજાને લાગુ પડે છે.

ગીતાના કૃષ્ણચંદ્ર યોગેશ્વર છે. જૈનગ્રંથોના ચેટક પણ

સમકિતી છે. એમનું ભગવાન સ્વરૂપ દુનિયાથી નિરાળું છે. આગામી તીર્થંકર ચોવીશીમાં તીર્થંકર ભગવાન તરીકે જૈનસૂત્રોએ પ્રથમથી જ એમનું સર્વોત્તમપદ નિયત કરી નાખ્યું છે.

પણ જૈનસૂત્રોને તો સ્થૂળ અહિંસાનું કલેવર પણ બરાબર રાખી બતાવવું છે અને સૂક્ષ્મ અહિંસાનો આત્મા તો પહેલો જ જોઈએ એમ એ માને છે, એટલે જૈનસૂત્રો સ્થૂળ અહિંસાનો સાવ બેપરવાઈથી છોડી દેતાં નથી. આથી જ જૈનસૂત્રોમાં અહિંસાની ઝીણવટથી સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. આદર્શ ત્યાગનું વલણ પ્રધાનપણે છે. છતાં જો અહિંસાનો સૂક્ષ્મ આત્મા સરી જાય અને સ્થૂળ કલેવર જ માત્ર સાચવીને રાખવામાં આવે, તો તેના કરતાં તો નિરુપાયે જ્યાં કલેવર બગડે ત્યાં બગડવા દઈને પણ અહિંસાનો આત્મા બચાવી લેવો એ જ એને પ્રિય છે. જૈન આગમમાંના ચેટકની પણ આ દશા હતી. મહાભારતના પાંડવ–પક્ષના યુદ્ધની પણ આ દશા હતી. એટલે જ ગીતાને એ યુદ્ધની ક્રિયામાં અહિંસાનો આત્મા ઉગારવા માટે મહાભારત–યુદ્ધની પીંછીનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે.

ગીતા અહિંસામાંથી ઉદ્‌ભવી છે, તેથી જ તેમાં આધ્યાત્મિકતા ખૂણીથી ઝળકે છે.

ગીતારૂપી પુલ

આટલું સમજ્યા પછી ગીતા એ વૈદિક ગ્રંથો અને જૈનસૂત્રો વચ્ચેના ધ્યેયમાં, વસ્તુતઃ નહિ છતાં આભાસે દેખાતી, મતભેદરૂપી ખાઈના અનુસંધાનમાં પુલની ગરજ સારશે. વચ્ચે પડેલી દીવાલોને ભેદવામાં ભગીરથ શસ્ત્રની પૂર્તિ કરશે. એમ માનીને મેં ગીતાને માતા ગણીને એ ગોદનો લાભ ઉઠાવ્યો છે.

ગીતા તત્ત્વનો વિસ્તાર જોયો હોય તો?

હું ગીતાના ઐતિહાસિક મુદ્દાને કાળદૃષ્ટિએ નહિ ગણું. સંસ્કૃતિનું ઘડતર એ જ જો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ હોય અને છે, તો પછી ગીતાકાળ પહેલો કે જૈનસૂત્રકાળ પહેલો એ ચર્ચા નિરર્થક છે. કાળમાં કોઇ પહેલું હોય, તેથી એ કંઈ ઊંચું કે નીચું સ્થાન પામી શકતું નથી. જ્યાં એટલું કહું કે ગીતા માંડેલા જ્ઞાનને વધુ વિસ્તારપૂર્વક જોવા માટે જૈનસૂત્રો નિહાળ્યા વગર નહિ ચાલે. ગીતાની પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો કે સવિકાર ક્ષેત્ર માંડેલા એકત્રીસ તત્ત્વો વાંચ્યાથી જેને સંતોષ ન થાય, તેને જૈનસૂત્રોની વિશાળકર્મ-મીમાંસા અવશ્ય સંતોષ આપશે. નંદીસૂત્રમાં જ્ઞાનની જે ઝીણવટ ભરી વિચારણા છે. ભગવતી સૂત્રમાં જે વૈજ્ઞાનિક પંચાસ્તિકાયના અને બીજી અનેક બાબતોના સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યાં છે, પન્નવણાજીમાં પણ જે પૃથક્કરણ છે, તે ગીતામાં નથી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં આવેલી લેશ્યાનું સમાધાન અલબત્ત ગીતાના ચૌદમા અધ્યાયમાં છે; પરંતુ જૈનસૂત્રોમાં જે વિસ્તાર છે, તે ત્યાં નથી. કર્મનું વૈજ્ઞાનિક ઢબનું નિરૂપણ બૌદ્ધગ્રંથોમાં સરસ મળતું હોવા છતાં જૈન તત્ત્વ જ્ઞાન એ બાબતના ઊંડાણમાં અજોડ જ છે, એમ કબૂલ કરવું પડે છે. એટલે ગીતાથી જેને તત્ત્વજ્ઞાનામૃત પીતાં પીતાં પણ તૃપ્તિ ન મળે તેને જૈનસૂત્રો વાંચવાની હું ભલામણ કરું છું.

ગીતા એ તો ગીતા જ છે

આટલું જૈનસૂત્રોમાં હોવા છતાંય ગીતામાં તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારનો, જગત અને જીવનનો સુમેળ જે સરળતાથી મૂક્યો છે, તે સરળતા ખરેખર જ અલૌકિક છે. આમ જોતાં ગીતાના સંકલનાર જૈન તત્ત્વજ્ઞાનથી લેશ પણ અજાણ હોય તેમ લાગતું નથી તેઓમાં સમતાની ભૂમિકા સુંદર ઝળકી રહેલી દેખાય છે. જૈન

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રકારે સંક્ષેપમાં જૈનતત્ત્વજ્ઞાન અને આચારને સમાવ્યાં છે. એ રીતે એ ગ્રંથનું સ્થાન ઉત્તમ છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ જૈનસૂત્રોને ચાવી ચાવીને આચારની રીઢી 'અપૂર્વ અવસર'માં આબાદ રીતે ગોઠવી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર એક જૈનદષ્ટિનું મનોહર સંકલન છે. સમયસારના કર્તાએ સ્વસમયનું ન્યાયપુરઃસર મંડન કરી ક્રિયાજડતા ઉડાવવા જરૂર પ્રયાસ કર્યો છે; પરંતુ આચારાંગ અને ગીતા એ બન્નેનું પોત-પોતાની કક્ષાએ એનું મહત્ત્વ છે, કે જે વાણીમાં આવી શકતું નથી.

ગીતા એ જૈનત્વનો ભોમિયો

પુનરુક્તિ કરીને પણ કહેવું જોઈએ કે ગીતામાં એક પણ તત્ત્વ જૈનતત્ત્વનું વિરોધી નથી. ગીતા એ તો જૈનત્વની ભૂમિકાનું માર્ગદર્શન છે. જેમ જૈનસૂત્રોને આત્માથી પ્રત્યક્ષ જણાય તે જ જ્ઞાન. બાકીનું અજ્ઞાન લાગે છે, તેમ ગીતા પણ કહે છે કે "प्रत्यक्षावग धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययं" એ જ સાચું જ્ઞાન. જ્યાં નિરહંકારીપણુ ત્યાં જ આવું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ઉપજે.

આંખથી દેખાય તે જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એવા ન્યાયપરિભાષામ નિરૂપણનો આ કેવો સચોટ જવાબ છે? ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનો એમણે છેદ ઉડાડ્યો જ છે. ગુરુ સ્વરૂપે પોતે પ્રભુ બની પ્રાણીમાત્રમાં પોતે છે, પણ જિજ્ઞાસુ મનુષ્યમાં પ્રગટપણે છે ચકરડી ફેરવીને છેવટે પોતામાં જ પ્રભુ છે, વિકાસ પામેલો અવતારી છે, એમ સંપૂર્ણ મોક્ષનો સર્વને પોતામાંથી જ અધિકાર સમજાવ્યો છે.

(૧) પવિત્ર વિચાર, (૨) પવિત્ર વાણી, અને (૩) પવિત્ર કર્મ.

સમુદ્રપૂજા, સૂર્યપૂજા. આતસ (અગ્નિ) પૂજા અને હોમ-હવન બધું એ અર્થે છે.

પાકદાદર અહુરમજદની દયાનો એ જ પ્રસાદ છે. જરથોસ્તી પ્રજાના પ્રભુનું નામ જ જો 'પાક' છે તો પવિત્રતા અને પરોપકાર એને પ્રિય કેમ ન હોય ?

આટલું કહ્યા પછી પણ ગીતાનાં વચનો એ ચારે શાસ્ત્રોનાં વચનો સાથે પરિશિષ્ટમાં ટાંકવામાં આવ્યાં છે. એટલે તે જોઈ લેવા ભલામણ છે. એ પરથી એ ધર્મોરૂપી નદીઓ ગીતાના અખાતમાં કેવી રીતે મળે છે, તે સમજાશે. એક સ્થળે ચુસ્ત યહુદી ભાઈ એક. એચ. મોલમ કહે છે તે આ કથનને ટેકો આપનારું છે.

" મારી શક્તિ મુજબ મેં બાઈબલનો યથાર્થ અભ્યાસ કર્યો છે...એમાં જે લખાયું છે, તે ગીતાના સારરૂપે છે. પણ ગીતામાં જે (બીજું ઘણું) મળે છે, તે બાઈબલમાં મળતું નથી. " *

શું ગીતા જ્ઞાનગ્રંથનો ઉપદેશ આપનાર કોણ છે ?

ગીતાની [illegible] આટલું પ્રસ્તાવનારૂપે બોલ્યા પછી [illegible] કે ગીતામાં એવું શું છે કે એની આટલી [illegible] ?

[illegible]

* [illegible]

અને ખરે જ જ્યારે એણે પોતાના બે પ્રશ્નોના સંતોષકારક જવાબ તત્કાળ મેળવ્યા એટલે એ ગીતા પર આફરીન થઈ ગયા. પહેલાં તો એ બાળકે પોતાની શક્તિ અને સ્મૃતિની હદ સુધી કસોટી કરી લીધી. છેવટે એ માંગ્યા જવાબ એવા નીકળ્યા, પણ આખરે ગીતામાતાને ખોળે એ બાળકે મસ્તક મૂકાવ્યું. એમણે પોતે જ લખી લીધેલા એમના પ્રશ્નોના સારગ્રાહ્યું અહીં અવતરણ કરીશ એ પરથી બીજા પણ તેવા જિજ્ઞાસુઓને તે જ પ્રકારે સમાધાન મળશે એમ માનું છું.

બાર વર્ષના આ યુવાનને વિવાહિત જીવન જીવવું કે બ્રહ્મચારી જીવન એ મૂંઝવણ થતાં ગીતાજીને ગુરુદેવ માનીને એ પ્રશ્ન મૂકે છે.

ગીતાજીરૂપ ગુરુદેવોમાં જોવા માટે અઢાર અધ્યાયોનો સંક્ષેપે નામનિર્દેશ પ્રશ્નોત્તરીની દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે યોજેલ છે— અઢારે અધ્યાયો પૈકી પોતાના પ્રશ્નના ઉત્તર જોવા માટે

ધારેલો ખરડો

(૧) માણસ ક્યારે મૂંઝવણમાં પડે ?

(૨) જ્ઞાન-સમજણ ક્યારે આવે ?

(૩) કર્મયોગ એટલે શું કરવું ?

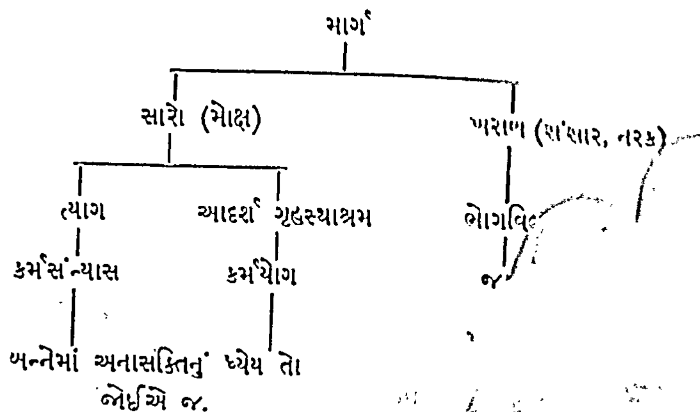
(૪) જ્ઞાન-સંન્યાસ શા માટે ?

(૫) શું કરવું, શું ન કરવું ?

(૬) આત્માને શી રીતે ઓળખવો ?

(૭) શાંતિ માટે અને સિદ્ધિ માટે કયો કયો માર્ગ લેવો ?

તારીજો

શ્રેયાર્થી માટે તો સારા માર્ગમાંથી જ એ પ્રશ્નનું સમાધાન શોધવાનું રહે છે અને મળી ગયું.

પ્રશ્ન બીજો

અપયશ કેમ ગમતો નથ

કુદરતી રીતે એમ જવાબ મળ્યો કે એ આસક્તિ (રાગ) છે. હવે ગીતાજીમાં આ માટે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી આ પ્રશ્ન શ માલમ પડ્યું કે ઉપલો પ્રશ્ન થવાનું કારણ ન હતું: માટે 'જ્ઞાન' વિષે ગર્ગતો 'શાં' બીજો અધ્યાય છે તે જોયો. જોતાં જોતાં 'અપયશ એ મૃત્યુ કરતાં બૂરી ચીજ છે. [૨

હવે અહીં પ્રશ્ન એ થયો કે, તો ક્રોધ પણ મૃત્યુ કરતાં બૂરી
ચીજ છે, છતાં શા માટે તે ગમી જતો લાગે છે ? જવાબ માટે
મેં ખરડા પ્રમાણે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાનું કારણ પૂછ્યું ને
તેમને જણાયું કે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાનું કારણ એ હતું કે મને શા
માટે આમ ? એ પ્રમાણે સવાલ થયો હતો, તો આના સમાધાન
માટે જ્ઞાન અને કર્મનો પૃથક્ વિવેક બતાવતા ચોથા અધ્યાયમાં મેં
જોયું અને ત્યાં મળી આવ્યું કે રાગ એના મૂળમાં છે. (આની
સાબિતી અધ્યાય બીજામાં મળી) માટે જ જો રાગ કાઢી નાખીએ
તો ક્રોધ પણ અપયશ જેવો જ લાગશે.

હવે બીજો પ્રશ્ન એ થયો કે જો રાગ કાઢવાથી ક્રોધ ટળે, તો
ઢવાથી અપયશ ટળે ?

અપયશ ટાળવા માટે શું કરવું ? શું ન કરવું ? એમ પ્રશ્ન
ા માટે મેં ત્રીજો અધ્યાય જોયો અને (૩-૪૧)માં જવાબ
ળ્યો કે તું 'પહેલાં તો ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખી જ્ઞાન અને
અનુભવનો નાશ કરનાર કામનો અવશ્ય ત્યાગ કર. એટલે કે તું
અનાસક્ત થઈ જા.

(લોકોમાં માન મેળવવાની આસક્તિ કાઢી નાખ.)

બધા પ્રશ્નોનું સમાધાન ગીતામાં કેમ મળે ?

મ. ગાંધીજી કહે છે કે " જ્યારે જ્યારે મને મુશ્કેલી પડે
ત્યારે હું ગીતામાતા કને દોડી જઉં છું, અને તે મને કદી નિ
કરતાં નથી " એનું આ જીવતું જાગતું પ્રમાણ છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક
ભાઇ ગીતા જોશે, તેને જરૂર એ સમાધાન મળશે જ. ઉ
ખરડામાં પ્રશ્નકારને આખો અધ્યાય સાંગોપાંગ જોતાં પહેલ
એ જ અધ્યાયનું સ્વાભાવિક પાનું ખોલીને આગળના અને

[illegible] ત્યાં પૂરું સમાધાન ન મળે તો જ આખો [illegible] નહિ [illegible] એમ સૂચન છે.

જ્ઞાનના અંગત પ્રશ્નો જ નહિ બલ્કે સર્વ લોકના સર્વ પ્રશ્નોનો સંતોષકારક ઉત્તર ગીતામાં મળી રહે છે. ડોક્ટરી વિદ્યા કે આયુર્વેદનું ધ્યેય આધ્યાત્મિક, માનસિક અને શારીરિક એમ ત્રિવિધ આરોગ્ય છે.

આધ્યાત્મિક આરોગ્યનો અભાવ જ મુખ્યત્વે બીજી બીમારીઓમાં કારણભૂત છે. તે વિષે ગીતામાં પુષ્કળ લખાયું છે; જ ગીતાએ સાત્વિક આહારના સ્પષ્ટ પ્રકારો આપી દઢ આયુર્વેધ માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે. તપના શારીરિક, વાચિક અને માનસિક તેમ [૧૭–૭] પાછા તે ત્રણ પ્રકારોને પણ સાત્વિક, રાજસ અ તામસ એમ ત્રણ પેટા ભેદો પાડી તપનું આદર્શપણું સિદ્ધ કર્યું છ [અ. ૧૭–૧૫ થી ૧૯] એકંદરે ગીતા અતિ ઉપવાસ કે અ ખાઉધરાપણું એય વચ્ચેની માધ્યમિક સ્થિતિ અને નિયમિતતા પસં કરે છે. [અ. ૬. ૧૬–૧૭] જેમ શારીરિક નબળાઇમાં વાત, પિ અને કફની અસમતા કારણરૂપ છે, તેમ આધ્યાત્મિક નબળાઇમ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની અસમતા જ કારણરૂપ છે [અ. ૧૪.]

સ્વરોદય શાસ્ત્રનું મુખ્ય કેન્દ્ર સમતા છે, પણ પ્રાણાયામ સિદ્ધિથી ઉપજતા લૌકિક ફળની લાલચથી જરૂર વાર્યો છે [અ. ૫, ૨૭–૨૮].

અલંકાર શાસ્ત્રમાં ઉપમાનું મહત્ત્વ છે. ગીતામાં એ ઠેરઠેર આવે છે. [૧૩. ૩૧–૩૨].

રસ શાસ્ત્રમાં શાંત રસ પરમ પ્રધાન છે, તેમ ગીતામાં શાંત

રસ પરમ પ્રધાન છે. શાંત રસમાં વીર, રૌદ્ર, અદ્દભુત, કરુણ વગેરે રસ દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી ગયા છે. [અ. ૧૧–૧૫] ભાષા દૃષ્ટિએ તો ગીતાની પ્રસાદ–મધુર–શૈલી અને લાક્ષણિક શૈલીની મહત્તા છે જ. કાવ્યદૃષ્ટિએ જો કાવ્યનું લક્ષણ ધ્વનિ લઈએ તો તે પણ ગીતામાં છે અને કાવ્યનું લક્ષણ રસાત્મક વાક્ય લઇએ તો તે પણ છે જ. ન્યાયદૃષ્ટિએ જોઇએ તો ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ગુરુદેવની દલીલો અને પ્રમાણો સંપૂર્ણ સચોટ છે, એમાં કોણ ના કહેશે? ગણિતશાસ્ત્ર અને કાળજ્ઞાનના વિષયને પણ એમણે છોડ્યો નથી. [અ. ૮–૧૭ થી ૨૭] અને ગીતા સ્વયં જ કળા છે. ભોક્તા એને ભોગવી શકશે. આમ બધું હોવા છતાં "અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનામ્" અધ્યાત્મ વિદ્યા સર્વ વિદ્યાઓમાં ઉત્તમ છે એટલે એ તરફ જ એનો ઝોક છે.

ગીતાનો નિચોડ

ગીતાનો સાર સાવ સંક્ષેપમાં અને એક જ શબ્દમાં કહેવો હોય તો તે "ઉપયોગ" અથવા જૈનપરિભાષાના "જતના" શબ્દથી કહેવાય. જૈનસૂત્રોમાંનાં કિંમતી અંગસૂત્રોમાંનું એક હાલ ઉપલબ્ધ નથી. તેનું નામ,દૃષ્ટિવાદ છે. ખરે જ ગીતા એક દૃષ્ટિએ તો દૃષ્ટિવાદસૂત્ર જ છે. તું આ માર્ગે જઇશ તો તારા માર્ગમાં આટલી મુશ્કેલીઓ અને આટલી સગવડો છે, આ માર્ગે જઇશ તો આટલી સગવડો અને આટલી મુશ્કેલીઓ છે. આટલી શક્તિઓ હોય તો આ માર્ગે જા અને એ શક્તિ ન હોય તો આ માર્ગે જા. બસ અનુભવી સલાહ આપવી એ જ ગીતાનું કામ.

અર્જુનની પ્રકૃતિના પરિચિત હોવાથી શ્રીકૃષ્ણગુરુદેવે કર્મયોગનો માર્ગ બતાવ્યો. અને કર્મયોગની મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે કર્મફલનો ત્યાગ અથવા આસક્તિત્યાગની દૃષ્ટિ આપી. કર્મની ભયંકરતાથી

[illegible] પ્રસ્તાવ [illegible] શિક્ષિામાં
[illegible] ગ્રંથકારની કથા [illegible] [illegible] ગીતા
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] છે

આટલું [illegible] [illegible] આધુનિકમાં [illegible] ભિન્ન [illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન હોય, તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન હોય અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન હોય, તો આ વિષયમાં ગીતા [illegible] [illegible] ન [illegible] હોય.

ગીતાવિવેચન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ૪૦ ઓગસ્ટ ને શ્રી [illegible] [illegible] [illegible] ગીતા [illegible] [illegible] ગીતાની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ડૉ. [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] છે.

ગીતાનાં ભાષાંતરો વિશે [illegible]

ગીતાનાં ભાષાંતરોમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, અને તે [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

* [illegible] [illegible] છે.

વિદ્વાનો અને અર્વાચીન વિદ્વાનોનો શ્લોક સંખ્યા વિષે ખૂબ જ મતભેદ છે. મારો અંગત મત એ વિષે એ છે કે સાતસો શ્લોક સંખ્યા ખૂબ સહેતુક છે. એથી વધુ મળતી સંખ્યામાં ખાસ નવીન તત્ત્વ મને મળેલી પ્રતોમાં ભાસ્યું નથી અને એ સાતસો શ્લોક સંખ્યામાંથી ઘટાડો કરવામાં અમુક બાબતો છોડી દેવી પડે છે.

પાઠાંતરો પણ જે સ્થળે ન છૂટકે લેવાં પડયાં છે, ત્યાં જ આ ગ્રંથમાં લીધાં છે. પાઠક એ નિર્ણય સ્પષ્ટ જોઈ શકશે.

કંડિકાઓ અને ગીતાશ્ચના

પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે આવતી કંડિકાઓ, કેટલાક ભાષાંતરકારોએ છેક જ મૂકી દીધી છે. કેટલાક ટીકાકારોએ એ કંડિકાઓને ખૂબ મહત્ત્વ આપ્યું છે.

આ ગ્રંથમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં એ કંડિકા વિષે નોંધ વિવરણ છે. બીજા અને ત્રીજા અધ્યાયને વિષે એ કંડિકાઓનો સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને પછી બાકીના પંદર અધ્યાયોમાં લખી નથી, તે એટલા સારુ જ કે એકવાર સમજાયા પછી પુનરુક્તિ કરવાની વારંવાર જરૂર નથી. છતાં એટલું અહીં એ વિષે ખાસ કહેવું જોઈએ કે એમાં 'ૐ, તત્, સત્' થી શરૂ થતો ઉચ્ચાર પણ ખાસ જે હેતુપૂર્વક છે, તે વિષે પાઠક સત્તરમો અધ્યાય વાંચશે એટલે ખાત્રી થશે. એ સિવાયનો કંડિકાનો ભાગ એ સૂચવે છે કે ઉપનિષદો, બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્ર સર્વનો ગીતામાં સમન્વય છે, એ સર્વનું માપાણુ છે.

ગીતાના અધ્યાયોનું નામકરણ કોઈ પ્રતોમાં જુદું મળે છે, છતાં ઘણી આવૃત્તિઓમાં જે નામો છે, તે આ ગ્રંથમાં મૂકયાં છે અને તે કઈ દૃષ્ટિએ સાર્થક છે, તે અનુવાદ અને નોંધમાં પ્રાયઃ જણાવ્યું છે.

ગીતાશ્લોક રચનામાં આવતા યોગ, બ્રહ્મ, આત્મા અને
...ત્વ એ શબ્દો અર્થસૂચક હોવા છતાં, જ્યાં જે અર્થ વધુ બંધ
...શે તે જ અર્થ ઘટાવેલો ગ્રંથવાચક આ ગ્રંથમાં જુએ, તો આ
...ાચીન રીતિ જોઇને નવાઈ ન પામે. ગીતામાં નિયત, સ્વભાવજ,
સહજ એમ કર્મને લગાડાતાં વિશેષણો વિષે પણ આ ગ્રંથમાં તે જ
રીતિ અખત્યાર કરી છે. યજ્ઞને પણ જુદેજુદે સ્થળે વ્યાપક
અર્થમાં દાખલ્યો છે. સ્વધર્મ શબ્દનું પણ તેમજ સમજવું. વળી
ચિત્ત, આત્મા, બુદ્ધિ, હૃદય, મન આ શબ્દો ગીતાના 'આત્મા'
શબ્દમાંથી કેટલીક વાર નીકળે છે. તેવા સ્થળે જ્યાં જે જે ઘટિત
હોય, તે તે લીધેલા છે. અહીં બતાવેલો આત્મા તે બહિરાત્મા,
અંતરાત્મા જ નહિ. ઉપરાંત પરમાત્મા તરફ નિશાણું લઈ, આત્માની
ત્રિવિધ દશા સમજાવવામાં આવી છે. આ પરથી પાઠક સ્પષ્ટ
સમજી શકશે કે શ્રીકૃષ્ણગુરુજીએ પણ પોતાને [૧-૧૨] શ્લોકમાં
બહિરાત્મા તરીકે બતાવેલ છે, પંદરમા અધ્યાયમાં પરમાત્મા તરીકે
અને ઇતર સ્થળોએ પ્રાયઃ અંતરાત્માની દૃષ્ટિએ જ બતાવેલ છે
અને તે પ્રમાણે બોલેલ છે.

અર્જુનને દિવ્યદૃષ્ટિ આપીને અગિયારમા અધ્યાયમાં વિશ્વ-
દર્શન દેખાડ્યું, તેનો લાક્ષણિક અર્થ એ છે કે અર્જુને પોતાની
દિવ્યદૃષ્ટિથી પોતાના આત્માની જ સ્થૂળ વિભૂતિ જોઈ લીધી,
અને છેવટે આત્માના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં જ લીન થવાનું એને સૂઝ્યું.

ગીતાની રચના વ્યાસ મુનિએ કરી કે કોઈ અન્યે? એ
સંબંધે ગ્રંથ જાતે જ ખુલાસો કરશે. સંજયને એના ગુરુ વ્યાસજીએ
દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં, તેથી એ યુદ્ધવૃત્તાંત જોઇને ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે,
એ કવિની કાલ્પનિક છટા છે. કેટલાક માને છે તેમ જો મહાભારતનું
યુદ્ધ ખરે જ બન્યું હોય, તો વ્યાસ મુનિ યુદ્ધકાળે યુદ્ધક્ષેત્રમાં
હાજર હોય, અગર ત્યાંની હકીકતો સ્થૂળ અગર સૂક્ષ્મ ગમે તે

ગ્રન્થોથી પૂરવાર નમ્ર હોવાને એમ હવા હોય એ માનવા જોગ છે. આજે સ્થૂળ ચામડીયા છે. તો ગમે તેમ મનો-વિજ્ઞાનના ચાવર ચેષ્ટા હતા જ. આ રીતે શંકા પણ યુદ્ધવિગત સ્થળે એમાં નથાઈ નથી. શ્રીકૃષ્ણગુરુએ સંભાષણ કર્યું હોય, તે બાબતને ગીતાના સંકલનાકાર વ્યાસમુનિ શ્રીકૃષ્ણગુરુના ભાષણના ગર્ભ આત્માને જાળવીને શ્લોકમાં રચે એથી કંઈ હાનિ નથી. એટલે હવે ૭૦૦ શ્લોક જ કેમ? વધુ કેમ નહિ? આવી શંકાની જરૂર નથી. અને જેઓ મહાભારતમાં કહેલું તે માનવસંહારક યુદ્ધ નહિ, પણ આંતર-પ્રકૃતિઓનું યુદ્ધ માને છે, તેમણે તો વ્યાસમુનિનું આ આધ્યાત્મિક કાવ્ય માનવું એ પણ કંઈ ખોટું નથી. ગીતા તો બન્ને માન્યતામાં સંમત છે. કારણ કે એનું વલણ આધ્યાત્મિક જ છે. અને એ એમ પણ કહે જ છે કે "વૃષ્ણીઓમાં હું વાસુદેવ છું. પાંડવોમાં ધનંજય છું અને મુનિઓમાં વ્યાસ છું." [૧૦-૩૭]

આ ગીતા ગ્રંથનું નામકરણ

આ ગ્રંથનું નામ "ગીતાદર્શન" છે. ગીતાનો અંતરનાદ શો છે, તે આ ગ્રંથને વાંચનાર જોઈ શકશે. ગીતાદર્શનમાં ડોકિયું કરનાર વાચક પોતે પણ કઈ ભૂમિકાએ ઊભો છે, તે ભૂમિકાનું દર્શન કરી શકશે. આ ગીતા દર્શનને જૈનદષ્ટિએ ગીતા પણ કહી શકાય કારણ કે એમાં, હું ગીતામાં જે આરપાર જૈનદષ્ટિએ જોઉં છું તેનું જૈનસૂત્રોદ્વારા નિરૂપણ કરાયું છે.

આ ગ્રંથના વાચકને

આ ગ્રંથવાચકને આ સિવાયનું બીજું તો ગીતાના અનુવાદ, નોંધ, ટિપ્પણ, ઉપોદ્ઘાત, ઉપસંહાર, પરિશિષ્ટો અને તે ઉપરાંત પણ 'ગીતાસાર' જે જુદી જ નાની પુસ્તિકામાં અપાય એ રીતે જુદો તારવ્યો છે, તે કહી આપશે. આ ગ્રંથ છૂટક છૂટક એમ લગભગ આજે ચાર વર્ષે પૂરો થાય છે. એમાંના વિચારો પુનરુક્તિથી

[illegible]

[illegible]

[illegible] છે.

[illegible]

"यो मद्भक्तः स मे प्रियः"

"[illegible] ભક્ત [illegible] છે."

[illegible] ગીતામાતા [illegible] ગીતામાતાને [illegible] "અંતેવાસ [illegible]" [illegible]

[illegible] 'અંતેવાસી'

[illegible]
તા. ૨૫-૧૦-૪૧

ઉમેરાયેલા બે બોલ

જૂની પ્રસ્તાવનામાં બહુ જ નજીવો સુધારો કર્યો છે. હવે હું નવી પ્રસ્તાવનામાં ખાસ ઉમેરો કરવાનું જોતો નથી. આ પુસ્તકનું મૂળ નામ 'ગીતાદર્પણ' ('જૈનદષ્ટિએ ગીતા') પસંદ કર્યું હતું, પરંતુ ગીતાદર્પણ નામનું એક પુસ્તક બહાર પડી ચૂક્યું હોઇને એ નામ બદલી 'જૈન દષ્ટિએ ગીતાદર્શન' રખાયું છે, જે સંપૂર્ણ ભાવ સૂચવી દેશે એમ હું માનું છું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવને સારુ મહાત્મા, ગુરુ અને કૃષ્ણચંદ્ર વિશેષણો આ ગીતાના વાચકને બહુ સ્વાભાવિક લાગ્યા વિના નહિ જ રહે. એ વિષે જૂની પ્રસ્તાવનામાં પણ ખુલાસો છે જ. આ ગ્રંથ પૂરેપૂરો લખાયા બાદ પણ ૭ સાત વર્ષના લાંબા ગાળા પછી હાલ જે આકારમાં પ્રગટ થાય છે, તેથી વાચકે સંતોષ જ માનવો રહ્યો છે. કાગળની કટોકટી છતાં બચુભાઈ અને નવલભાઇના પ્રયત્નોને લીધે જ મુંબઈ સરકાર મહાવીર સાહિત્યની જૂની કારકીર્દિને ધ્યાનમાં લઈ કાગળનો મોટો કવોટા મંજૂર કરી શકી હતી. 'કવોટા' મળ્યા છતાં બારેજડી મીલ વાળા ભાઈ જયંતીભાઈની હાર્દિક સહાનુભૂતિ આમાં ન ભળી હોત તો હાલ તુરત આ ગ્રંથનું પ્રકાશન ભાગ્યે જ શક્ય થાત.

વ્યવસાયી જીવનમાંય ગીતાજી તરફના અનુરાગને લીધે કર્મનિષ્ઠ વિનોબાજીએ આ પુસ્તકનો આમુખ આલેખીને આચાર અને વિચારના સમન્વયની જે વાત સમજાવી છે, તે આઝાદ હિંદના પ્રગતિઘડતરમાં ઉપયોગી નીવડે એ જ અભિલાષા.

છપાઈમાં ભાઈ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ જે ઉત્સાહ અને રસ બતાવ્યાં, તેને લીધે નવલભાઈને તથા મને શુદ્ધિની ચિંતામાંથી મુક્ત થવાનું સહેજે બન્યું છે.

દૂના કોઠા
૩-૧૨-'૪૭

'સંતબાલ'

પ્રથમ અધ્યાયનો ઉપોદ્ઘાત

પાંડવો વનવાસ અને ગુપ્તવાસ સેવી આવ્યા બાદ હવે રાજ્યના હકદાર હતા. એ હકની બજવણી માટે ઓગણી માગણી કરી છતાં દુર્યોધન તો પાંચ ગામ આપવા સુદ્ધાં તૈયાર ન થયો. અનેક વડીલોની સલાહ અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા તટસ્થ પુરુષની વિષ્ટિને પણ એણે નકારી દીધી, એટલે ન્યાય ખાતર પાંડવપક્ષને યુદ્ધ સિવાય બીજો માર્ગ ન રહ્યો. પાંડવપક્ષ નૈતિકદૃષ્ટિએ સાચો હતો એટલે એ પક્ષની પડખે રહી, તે પક્ષને જિતાડવો એ પોતાની ભૂમિકાની દૃષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણગુરુજીની ફરજ થઈ પડી. છતાં નૈતિક યુદ્ધ પણ હિંસક સાધનોથી થાય તેને તેઓ અનુચિત માનતા હતા. પણ સાથે સાથે એમ પણ હતું કે અહિંસક સામના માટે પાંડવો તથા કૌરવો બન્નેની ભૂમિકા તૈયાર નહોતી. અહિંસક પ્રતિકારની ભૂમિકા સર્વશ્રેષ્ઠ ભૂમિકા છે. એ ભૂમિકા કરતાં નીચેની ભૂમિકા એ છે કે, સિદ્ધાંતને સાચવી સમભાવે શસ્ત્રસહિત લડી લેવું. સિદ્ધાંતદૃષ્ટિ છોડીને શરણાધીન થવું–શરણાગતિ સ્વીકારવી–એ તો છેલ્લી ભૂમિકા જ છે. એટલે છેવટે ન છૂટકે વચલી ભૂમિકાએ જ પાંડવપક્ષને પ્રેરણા આપવાનો માર્ગ શ્રીકૃષ્ણયોગી પાસે રહ્યો હતો. પાંડવપક્ષમાં અર્જુન મુખ્ય યોદ્ધો હોઈને, એના રથનું સારથિપણું વિના શસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણજીએ સ્વીકાર્યું. તે એટલા માટે કે શક્ય તેટલા માનુષી યત્નથી વધુ અનર્થ થતો અટકાવવો અને ન્યાયી પક્ષને વિજય અપાવવો. પોતાના શસ્ત્રરહિતપણાથી અશસ્ત્રયુદ્ધનો આદર્શ પણ જળવાઈ રહે અને પાંડવપક્ષની જિત થવાથી દુર્યોધનના હિંસક સિદ્ધાંતની પણ હાર થાય અને નીતિ જિતે. આવો બોધ ફલિત થાય એ હેતુએ, શ્રીકૃષ્ણજીએ આ યુદ્ધમાં સારથિ તરીકે ભાગ લીધો અને યુદ્ધ મંડાયું.

પાંડવપક્ષે એ યુદ્ધ અનિવાર્ય હોઈને ધર્મ્ય હતું. જ્યારે ઊંડી દૃષ્ટિએ જોતાં દુર્યોધનપક્ષે એ જ યુદ્ધ અધર્મ્ય હતું.

આ યુદ્ધમંડાણ વખતે મુનિ વ્યાસજીએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અંધ હોવા છતાં હસ્તિનાપુરમાં બેઠાબેઠા કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ જોઈ શકે એવી દિવ્યદૃષ્ટિ આપીને ધૃતરાષ્ટ્રને યુદ્ધ નિહાળવા કહેલું. પરંતુ ત્યારે રાજાએ ના પાડી. આથી વ્યાસ મુનિએ સંજય (કે જે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનો સારથિ હતો, તે) ને એ દૃષ્ટિ આપી. સંજયે જ્યારે ભીષ્મ પડ્યા, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને ખબર આપી એટલે રાજાએ પહેલેથી માંડીને યુદ્ધવૃત્તાંત સાંભળવાની સંજય પાસે ઇચ્છા કરી. આ પરથી સંજયે એ સૈન્યવૃત્તાંત અને યુદ્ધ શરુ થતાં પહેલાં અર્જુનને થયેલો વિષાદ અને એ વિષાદ મોહજન્ય હોઈને તેને કાઢવા માટે શ્રીકૃષ્ણ ગુરુએ આપેલા બોધની વાત કરી. એ "શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદ"નું સંજયકથન એ જ ગીતાનું સ્વરૂપ છે. આથી ભૌતિક યુદ્ધની પીંછી લઈ વ્યાસમુનિ દ્વારા કળાપૂર્વક આ આધ્યાત્મિક યુદ્ધનું વર્ણન ગીતામાં કહેવાયું છે એમ ઘણા શાંતિપ્રિય નમ્ર મહાપુરુષો પણ માને છે.

આધ્યાત્મિક કસોટીએ જે પાર પડે તે વ્યવહારિક કસોટીએ પણ આબાદ રીતે ઘટી રહે છે. એમ બંને પ્રકારે ઘટાવવા અને એ બંને ઘટકમાં મૂળ અહિંસાનો આત્મા ન કચરાય એવી જાતની દૃષ્ટિથી આપણે આ પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ.

આ ઉપોદ્‌ઘાત વિષે જેમણે વધુ જોવું હોય તેમણે આ જ ગ્રંથને અંતે અને પરિશિષ્ટની પહેલાં જે "ગીતાસાર" મૂકેલ છે ત્યાંથી જોઇ લેવું. ઉપરની બીના તેમાંથી જ સારરૂપે લઈને શબ્દાંતરે આપી મૂકી છે.

ગીતા દર્શન

અધ્યાય પહેલો

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા :—

ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રે, યુદ્ધાર્થે ભેગા થયા;
મારા ને પાંડુપુત્રોએ, શું કર્યું બોલ સંજય ! (1)

હે સંજય ! ધર્મક્ષેત્ર એવા [illegible] કુરુક્ષેત્રમાં લડવાની ઈચ્છાથી [illegible] ભેગા થયેલા મારા અને પાંડુના પુત્રોએ પછી શું કર્યું ?

---

* [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] તેમ અહીં સંજય પણ ધૃતરાષ્ટ્રનો સારથિ જ છે.

આપણી જાતને તો આપણી નબળાઈઓ જ પોતીકી લાગે છે. અહીં ધૃતરાષ્ટ્રને પણ કૌરવો પોતીકા છે. કારણ કે એમનો [illegible] છે. સંજયરૂપી વિચાર તો [illegible] વ્યક્તિ નહીં [illegible] વાત કરી રહ્યો છે. વ્યાસરૂપી જ્ઞાનના પ્રકાશથી સંજયરૂપી વિચારમાં સારાસારની પારખવૃત્તિ પણ આવી ગઈ છે.

હવે આ સારથિ પાસેથી ધૃતરાષ્ટ્ર વૃત્તાંત સાંભળવા તૈયાર થાય છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ—" બોલ, મારા પુત્રો શું કરે છે ? " અહીં ધૂર્તરાષ્ટ્રો એટલે દુષ્ટવૃત્તિઓ ગણવી અને પાંડુને તે ઉત્તમ પાત્ર કોઈ સમદષ્ટિઆત્મા ગણવો. તેનાં સંતાનો તે પાંડવો. અને અહીં પાંડવો એટલે સુવૃત્તિઓ ગણવી. આ બંને ક્યાં લડી શકે ? શરીરમાં જ ને ? માટે શરીરને આપણે ' ધર્મક્ષેત્ર ' નો એક અર્થ ઘટાવ્યો છે.

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

સંજય બોલ્યા:—

દેખ્યું દુર્યોધને સૈન્ય, પાંડવોનું વ્યવસ્થિત;
ત્યારે આચાર્ય પાસે જઈ, આમ એ રાજવી વદ્યો. (૨)

(સાંભળો રાજન્! હવે હું ક્રમવાર સઘળું વૃત્તાંત આપને કહું છું.) જ્યારે વ્યૂહમાં ગોઠવાઈ ગયેલું પાંડવોનું સૈન્ય જોયું કે લાગલા જ (આપનો પુત્ર) દુર્યોધનરાજા દ્રોણાચાર્ય કને જઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.

નોંધ:—

મહાભારતનું દુર્યોધન પાત્ર ભારે ખેપાની છે. શ્રી કૃષ્ણ જેવાની વિષ્ટિને પણ એ તુચ્છકારે છે. જરાય મચક આપવા તૈયાર નથી. ધૃતરાષ્ટ્રના—એટલે કુટિલ વૃત્તિઓના—આગેવાન અને અભિમાનમૂર્તિ દુર્યોધનપાત્રને આપણે આધ્યાત્મિક યુદ્ધમાં અવિવેક તરીકે ઓળખીશું. જ્યાંલગી પાંડવોની સેના નહોતી જોઈ ત્યાંલગી તો મજબૂત હતો. પણ જ્યારે પાંડવોરૂપી શુભવૃત્તિઓનો ખરેખર વ્યૂહ જોયો એટલે તે ઢીલો પડ્યો. અને દ્રોણાચાર્ય પાસે ચાલી ચલાવીને પોતે ગયો. દ્રોણાચાર્ય જેવા જ્ઞાની તેમજ કૃપાચાર્ય, ભીષ્મ અને કર્ણ જેવા સમર્થ સજ્જનો પણ દુર્યોધનને સાથ આપવા કેમ આવ્યા હશે, તેવી કદાચ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન સ્પષ્ટ જ છે. મહાભારતકાર જ્યારે પાંડવરૂપી શુભવૃત્તિઓને અને દ્રૌપદીરૂપી સદ્બુદ્ધિને બાર વર્ષ માટે વનવાસ મોકલે છે ત્યારે અવિવેકનું સામ્રાજ્ય એ સહુ ઉપર વ્યાપી રહે છે. એટલે જ સત્યાસત્યનો નિર્ણય ન કરી શકવાથી એવા પુરુષો પાંડવોના સાથી ન બનતાં કૌરવોના સાથી બન્યા છે. એમ છતાં જ્યાં શ્રીકૃષ્ણરૂપી અંતરાત્મા શુભવૃત્તિઓની પડખે છે, ત્યાં બિચારા અવિવેકનું અને એના સમર્થ સાથીઓનું પણ શું ચાલવાનું હતું? તો પણ દુર્યોધન પોતાના સાથીઓને પાનો ચઢાવવા માટે કહે છે.—

નોંધ :

જોકે દુર્યોધનનું સૈન્ય પાંડવોના સૈન્ય કરતાં સંખ્યામાં વધુ હતું, છતાં પાંડવોનાની વ્યૂહરચના એવા પ્રકારની હતી કે દુર્યોધનને આ પોતાના સૈન્ય કરતાં એ સૈન્ય બળવાન જ દેખાય. આથી દ્રોણાચાર્ય વગેરેને મજબૂત બનાવવા ખાતર આવી આશંકિત પણ દુર્યોધન કરે તેમ હતું. પણ ખરી વાત તો એ હતી કે, દુર્યોધનનો આત્મા પૂર્વે થયેલાં પાપોથી ઊંડો ડંખ મારી એને અધિકારી બનાવી આમ કરાવતો હતો. એટલા જ સારુ પોતાના સરદાર પાસે પણ દિલાસો શોધવા અને એમને ચકાસવા અહીં આવ્યો હતો.

મહાભારતમાં આવો ઉલ્લેખ છે કે "દ્રોણાચાર્યે દ્રુપદ રા હરાવ્યો ત્યારે એણે યજ્ઞ કરીને એ દ્વારા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રૌપદી એ બે સંતાન મેળવ્યાં હતાં." અહીં દુર્યોધન કહેવાની ચેષ્ટા કરે છે કે આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાના વેર વાળવા માટે (તમે એના ગુરુદેવ છો છતાં) તમારી ભીડવા કેવી ભગીરથ તૈયારી હોંશભેર કરી રહ્યો છે ? છે લાજ કે શરમ ! આ સાંભળીને પાછલા વેરની યાદીથી

ઉશ્કેરાશે એવી દુર્યોધનની ધારણા હતી. અને જો દ્રોણાચાર્ય ઉશ્કે-
રાઈ ને સબળ સામનો કરે તો પાંડવ સેનાના મુખ્ય નાયકને ઉડાડી
શકે. અને જો એમ થાય તો પછી ભીષ્મ જેવા મહારથી ભીમ અને
અર્જુન જેવા સામે સુખેથી ટક્કર ઝીલી શકે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અવિવેક પોતાનું રીધું જોર
ન ચાલે કે તરત પોતાના પડખિયા ક્રોધ, મત્સરાદિને આ રીતે જ
ઉશ્કેરી મકવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥५॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान्।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

ભીમ અર્જુન શા યુદ્ધે, મહાબાણી વીરો તહીં;
સાત્યકિ છે વિરાટે છે, ને દ્રુપદ મહારથી. (૪)
ધૃષ્ટકેતુ, નરશ્રેષ્ઠ શૈબ્ય છે, ચેકિતાન છે;
વીર્યવાન્ કાશીરાજા ને, પુરુજિત કુન્તિભોજ છે. (૫)
પરાક્રમી યુધામન્યુ, ઉત્તમૌજા બલિષ્ઠ છે;
ને અભિમન્યુ, સૌ પુત્રો દ્રૌપદીના મહારથી. (૬)

(પૂજ્યવર ! કદાચ આપ એમ માનતા હો કે, બિચારા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું શું
છે ! તો મારે આપને ચેતવવા જોઈએ કે) પાંડવોની સેનામાં
તું બળ અને અર્જુનની બહાદુરીથી તો આપ જાણકાર છો જ
મીજાય) ભીમ અને અર્જુન જેવા જ યુદ્ધમાં શૂરવીરો અને મોટ
ધનુષ્યધારી છે. (એમાંનાં થોડાંક નામની ઓળખાણ આપું એટ
ને ખરો ખ્યાલ આવશે. જુઓ.) એક તો અર્જુનના શિષ્ય અ

યુદ્ધ શ્રીકૃષ્ણના અનુયાયી સાત્યકિ. (એનું બીજું નામ યુયુધાન છે, કારણ કે એ અતિવીર યોદ્ધા અને આક્રમણવીર છે.) અને બીજા વિરાટ, (કે જે મત્સ્ય દેશના ધાર્મિક રાજા છે, પાંડવો એમને ત્યાં જ છુપાઈ રહ્યા હતા.) ત્રીજા મહારથી દ્રુપદ. (કે જે પાંચાલ દેશના રાજવી છે. અને આપનું વેર લેવાના ભારે કોડ સેવે છે.) ચોથા ધૃષ્ટકેતુ. (ચેદિ દેશના નરપતિ, શિશુપાલના પુત્ર.) પાંચમા તો મનુષ્યોમાં ઉત્તમ એવા શૈબ્ય (કે જે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના જ સસરા થાય તે શિબિગોત્રના છે. માટે શૈબ્ય કહેવાય છે. (વળી ચેકિતાનને આપ જાણતા જ હશો. (પાંડવ સૈન્યમાં એક અક્ષૌહિણી સેનાના સરદાર પણ છે. (જો કે કાશી રાજાને આપ નહીં ઓળખતા હો, પણ એ સુદ્ધાં વીર્યવાન છે, અને તે સિવાયના બીજા પુરુજિત તથા કુન્તિભોજ (આ બંને તો પાંડવોની માતા કુન્તિના સગા ભાઈ થાય છે) તેમજ પરાક્રમી યુધામન્યુ અને બળવાન ઉત્તમૌજા (આ બંને ભાઇઓ પંચાલ દેશના રાજકુમાર) પણ છે. એ ઉપરાંત અભિમન્યુથી આપ ક્યાં અજાણ છો? (એ શ્રીકૃષ્ણના સગા ભાણેજ છે). એ અને દ્રૌપદીના (પ્રતિવિન્ધ્ય, સુતસોમ, શ્રુતકર્મા, શતાનીક અને શ્રુતસેન આ પાંચે યુધિષ્ઠિરાદિ પાંચ પાંડવોથી થયેલા ક્રમવાર) પુત્રો ખરેખર મહારથી જ છે.

નોંધઃ—

પાંડવપક્ષનાં આટલાં બધાં ચુનંદા વીરરત્નોનાં નામ આ રીતે દુર્યોધન કનેથી સાંભળી દ્રોણાચાર્યના ચહેરા પર વિચિત્ર ભાવો ઊઠવા લાગ્યા. એટલે પ્રસંગ સાધી દુર્યોધને જરા મજબૂત દેખાવ ધારણ કર્યો. અને આગળ ચલાવ્યું અવિવેકની ખૂબી અજબ જ છે! [પણ ગુરુજી, આપણે એથી ગભરાઈ જવા જેવું નથી.]

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥

આપણામાંય જે મુખ્ય, તેય જાણો દ્વિજોત્તમ;
નાયકો મારી સેનાના, કહું તે આપ ધારી લો. (૭)

હે બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ ગણાતા એવા ગુરુદેવ! આપણામાં પણ મહાખ્યાતિ ધરાવતા વીરો મારી સેનાના નાયકો તરીકે જ છે. તેય આપ જાણો છો. આપના ખ્યાલમાં બરાબર આવે એટલા સારુ તમને ગણાવું છું.

નોંધ:—

અહીં 'દ્વિજોત્તમ' વિશેષણ પણ દુર્યોધને ઇરાદાપૂર્વક વાપર્યું છે. તે એમ કહેવા માગે છે કે, સામા પક્ષમાં ક્ષત્રિયવીરો ભેગા થયા છે, તેમ મારા પક્ષે જેના પર મારો ભરોસો છે તે તમે તો બ્રાહ્મણ છો. ગમે તેવા ઉત્તમ તોય બ્રાહ્મણ તો ખરા જ ને! ગમે તેવા વીર હોય તોય બ્રાહ્મણસ્વભાવમાં ક્ષત્રિયો જેવી 'રીડ પડે રજપૂત છૂપે નહીં' એ તેજોવૃત્તિ ક્યાંથી આવે? આમ કહીને વધુ શૂર ચડાવે છે. કેવી અવિવેકની ગોળે વીંટેલી કડવી ગોળી!

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥८॥
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥

આપ, ભીષ્મ તથા કર્ણ, અશ્વત્થામા વિકર્ણ છે;
કૃપાચાર્ય રણે જેતા, ભૂરિશ્રવા જયદ્રથ. (૮)
બીજાયે છે ઘણા શૂરા, મારા કાજે ફના થવા;
સજ્જ વિવિધ શસ્ત્રોથી, બધા છે યુદ્ધનિપુણ. (૯)

આચાર્યજી! પ્રથમ તો બ્રહ્માસ્ત્ર આગ્નેયાસ્ત્રાદિ પરમ પ્રયોગમાં પ્રવીણ આપ, (૨) પિતામહ ભીષ્મ કે જેમણે પિતાજીની ખાતર પરણવાની અને રાજ્યની ઇચ્છાનો આપમેળે મહાન ભોગ આપ્યો છે એવા, (૩) સૂર્યપુત્ર મહાવીર કર્ણ. (૪) જ્ઞાનવીર અને સંગ્રામ વિજેતા કૃપાચાર્ય, (૫) આપના જ વીરપુત્ર અશ્વત્થામા, (૬) મારો નાનો ભાઈ વિકર્ણ (અને આપ જાણો જ છો કે, તે કેવો નૈતિક હિંમતવાળો છે), (૭) ભૂરિશ્રવા (એ શાન્તનુના

મોટાભાઈ વાહ્લિકના પુત્ર સોમદત્તના પુત્ર થાય) (૮) જયદ્રથ* (સિં
દેશના રાજા) અને એ સિવાય પણ મારે ખાતર પ્રાણ દેનાર ઘણાઘણા
અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ થઈને જે અહીં આવ્યા છે તે પણ બધા યુદ્ધમ
કુશળ જ છે.

નોંધઃ—

દ્રોણાચાર્યનું નામ પ્રથમ જ ગણી જાણે ખૂબખૂબ માન
ન આપતો હોય! પછી ભીષ્મ, કર્ણ વગેરેને ગણાવી બીજા પ
મારા માટે પ્રાણ દેનાર અને યુદ્ધવિશારદ ઘણા છે, એમ બા
ભારે અંતરમાં આટલી બધી બીક હોવા છતાં ને દ્રોણાચાર્ય પા
જઈને ડોળ તો હજુ એવો જ કરે છે કે, જાણે પોતે બીતો જ
હોય. પણ ખરે વખતે તો 'જેવું હૈયે તેવું હોઠે' આવ્યા વગ
કેમ રહે?

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

આપણું તે અપર્યાપ્ત, સૈન્ય છે ભીષ્મરક્ષિત;
પર્યાપ્ત એમનું તોયે, સૈન્ય આ ભીમરક્ષિત. (૧૦)

પણ આચાર્ય દેવ! આપણું આ સૈન્ય (સંખ્યામાં વધુ હોવ
છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે) અપર્યાપ્ત છે. અને એમનું આ સૈન્ય તે
પર્યાપ્ત છે. (કારણ કે, એમના પક્ષમાં મહારથી અનેક છે. આપણ
પક્ષમાં જો કે મારી ખાતર મરનારા ઘણા છે; પણ મહારથીઓ ઓછ
છે.) એમ છતાં આપ એ પણ ન ભૂલશો કે, આપણું સૈન્ય ભીષ્મ-
પિતામહની રક્ષા તળે છે. (જ્યારે) એમનું સૈન્ય તો ભીમની રક્ષ
તળે છે.

---

*जयद्रथः ને બદલે ઘણી પ્રતોમાં तथैव च એવો પાઠ પણ છે. જો
(जयद्रथ) પાઠ રાખીએ તો તે એક સિંધુ દેશના રાજા દુર્યોધનના પક્ષમાં હત
તેવો અર્થ થાય, અને तथैव च પાઠ લઈએ તો જેમ કૃપાચાર્ય મહાવિજય
છે તેમ અશ્વત્થામા, વિકર્ણ અને સૌમદત્તિ (ભૂરિશ્રવા) પણ મહાવિજેતા
છે એવો અર્થ થાય.

નોંધ:—

પોતાના પક્ષના સૈન્યનું સંખ્યાબળ વિશેષ હતું; પણ પાંડવોના સૈન્યની વ્યૂહરચના, એની તૈયારી અને એના પક્ષના મહારથી યોદ્ધાઓ જોઈને દુર્યોધનનો છૂપો આત્માનો ડંખ બહાર તરી આવ્યો. તેમ છતાં, "હાર્યો જુગારી બમણું રમે" એ કહેવત પ્રમાણે એણે આગળ ચલાવ્યું. અવિવેક પણ પોતાનું ગાડું શરીરના કુરુક્ષેત્રમાં આમ જ ગબડાવ્યે જાય છે.

[ગુરુદેવ ! મારા કહેવાનો ભાવ તો આપ સમજી જ ગયા હશો. છતાં ફરીથી કહું છું કે, જ્યાંલગી ભીષ્મપિતામહ જેવા બધી રીતે નિષ્ણાત નેતા આપણા સેનાનાયક તરીકે બેઠા છે, ત્યાં લગી આપણને ઊની આંચ આવે તેમ નથી. ભીમ આપણો કટ્ટર વિરોધી અને અતિરથી હોવા છતાં, ભીષ્મ પિતામહ જેવો બધી વાતે નિષ્ણાત નથી.]

અહીં લો૦ ટિળક કહે છે કે, જ્યારે પાંડવોએ વજ્રવ્યૂહ કર્યો ત્યારે રક્ષણને માટે તે વ્યૂહના મુખ આગળ ભીમની જ યોજના કરવામાં આવી હતી. તેથી દુર્યોધનને એમ લાગ્યું હશે કે, સૈન્ય ભીમની રક્ષા તળે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ પાંડવોના સૈન્યસેનાપતિ તો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન (દ્રુપદપુત્ર) જ હતા.

કૌરવોનું સૈન્ય અગિયાર અક્ષૌહિણી હતું. અને પાંડવોનું સૈન્ય સાત અક્ષૌહિણી હતું. એક અક્ષૌહિણી એટલે ૨૧૮૭૦ હાથી, ૨૧૮૭૦ રથો, ૬૫૬૧૦ ઘોડા અને ૧૦૯૩૫૦ પાળાઓ એટલે કે કુલ ૨૧૮૭૦૦ નું સૈન્ય.

અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત એ બંને શબ્દોએ સારી ભારે વિટંબના ઊભી કરી છે. જુદાજુદા ટીકાકારો એ શબ્દોના અર્થો જુદાજુદા કરે છે. લો૦ ટિળક મહાભારતના ઉલ્લેખો ટાંકી તથા અનેક પ્રકારના પ્રમાણો બતાવીને છેવટે 'અપરિમિત' અને 'પરિમિત' અર્થ નક્કી કરે છે. ભાષ્યકર્તા શ્રીમાન શંકરાચાર્ય અને મધુસૂદન વગેરેને પણ એ અર્થ જ સંમત છે. પણ

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥११॥

માટે આપ બધા રહો, ભીષ્મને ચોદિશે ખરે;
પોતપોતાતણા સ્થાને, રહ્યા, સૌ મોરચા પરે. (૧૧)

બધા મોરચા પર રહ્યા રહ્યા ભીષ્મપિતામહની ચોમેરથી રક્ષ કરજો. (આમ કહેવાનું કારણ એ કે, દ્રુપદપુત્ર શિખંડી મૂળે જન્મત સ્ત્રીરૂપે હતો. અને પછી પુરુષ થઇ ગયો હતો એવી મહાભારતમ ઘટના છે. ભીષ્મપિતામહે એની સામે શસ્ત્ર પ્રહાર ન કરવાની પ્રતિજ્ઞ લીધી હતી. એટલે કદાચ એ આવીને ભીષ્મ પર પ્રહાર કરી જાય એ ભયની સંભાવના હતી. આટલો જ મારા કથનનો સાર છે.

નોંધ:—

ઉપરનાં વચન દુર્યોધનના મુખે એવી રીતે ઉચ્ચારાયાં કે

મને તો 'અપૂર્ણ' અને 'પૂર્ણ' એ અર્થો જ વ્યાજબી લાગી છે. જૈન પરિભાષામાં 'અપર્યાપ્ત,' 'પર્યાપ્ત' શબ્દ આવા અર્થમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. परि ઉપસર્ગ સાથે आप ધાતુનો આ અર્થ ઉઘાડો જ છે એમ મને લાગે છે. હું સમજું છું કે, દુર્યોધન અભિમાની પાત્ર છે. મહાભારતમાં એની લડાઇનો એના મુખેથી ઉલ્લેખ છે, એ વાત ખરી છે. એમ છતાં અહીં તો આ જ અર્થ ઘટે છે. એ ગમે તેવું અભિમાની પાત્ર હોય તોય પાંડવ સૈન્યનો વજ્રવ્યૂહ (ભલે યુધિષ્ઠિરને પોતાનું સૈન્ય નાનું લાગતું હોય તોય) જોઈને તેમજ ભીમને (ભલે બુદ્ધિમાન ન હોય પણ દુર્યોધનને તો એ ખૂંચતો જ હતો.) તથા અર્જુન જેવા અનેક મહારથી-ઓને જોઈને તેનું હૃદય કંપવા માંડે છે. પાંડવ સૈન્યમાં એ જેવા મહારથી જુએ છે તેવા પોતાના સૈન્યમાં નથી જોતો એથી જ તે દ્રોણાચાર્ય પાસે દિલાસો લેવા અને એમને શૂર ચઢાવવા ખાતર જાતે ત્યાં આવે છે. દ્રોણાચાર્યને પોતાના કથનની અસર થાય છે અને ભીષ્મનો શંખ જોરથી ફૂંકાય છે એથી એના હૈયામાં થોડીઘણી હિંમત (ક્ષણભર) આવી જાય છે. હર્ષ જન્માવતા એ બધા પ્રયોગો આ જ વાત સિદ્ધ કરે છે.

બાજુમાં રહેલા ભીષ્મપિતામહ સાંભળી શકયા. અને દુર્યોધનના મનોભાવ કળી ગયા. જેમ પાંડવોને ન મારવાનો એમનો સંકલ્પ હતો, તેમ કૌરવોને રક્ષવાનો પણ એમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. 'સૂડી વચ્ચે સોપારી' તે આનું નામ. આપણા મનોમયસૃષ્ટિસંગ્રામમાં પણ આવું જ બને છે. જો કે ભીષ્મરૂપી સંકલ્પબળ આપણી પાંડવરૂપી શુભ વૃત્તિઓને હણતું તો નથી જ. પણ જ્યાં લગી દુર્યોધનરૂપી અવિવેકના પક્ષમાં એ ભળ્યું હોય છે, ત્યાંલગી એ દ્વારા જે શ્રેય ખરા રૂપમાં સાધી શકાતું જોઈએ તે સાધી શકાતું નથી. અને તે વિપુલબળનો વ્યય દુર્યોધનરૂપી અવિવેકને રાજી કરવામાં જ થઈ જાય છે. અહીં દ્રોણ અને ભીષ્મની પણ એ જ સ્થિતિ હતી.

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

પછી સંજય બોલ્યો:—

હર્ષ પમાડતા તેને, કુરુવૃદ્ધ પિતામહે,
ગર્જી સિંહ સમું મોટે, શંખ ફૂંક્યો પ્રતાપીએ. (૧૨)

કુરુકુળમાં વૃદ્ધ, તેથી દાદાને નામે સંબોધાતા છતાં પ્રતાપી (એવા) ભીષ્મપિતામહે સિંહની જેમ ગર્જીને મોટે સ્વરે શંખ વગાડ્યો.

નોંધ:—

કુરુકુળમાં વાહ્લિકથી બીજે નંબરે ભીષ્મ જ આવતા હતા. અને પાંડવ, ધૃતરાષ્ટ્ર બંને પક્ષ એમને દાદા માનીને તે નામે જ સંબોધતા. એટલે અહીં કુરુવૃદ્ધ અને પિતામહ એ બે વિશેષણો વપરાયાં છે. પણ એ દાદા વૃદ્ધ હોવા છતાં એનો પ્રતાપ યુવક કરતાં ઊતરે તેવો ન હતો. (જુઓ: કલ્યાણનો ગીતાતત્ત્વાંક પૃ. ૧૮૬).

ખરી જ વાત છે કે 'સંકલ્પ' એ શુભ અને અશુભ બંને

अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

તે પછી શ્વેતઅશ્વવાળા, મહારથે વિરાજતા;
માધવે પાંડવે બંને, દિવ્ય શંખો વગાડિયા. (૧૪)

પાંચજન્ય હૃષીકેશે, દેવદત્ત ધનંજયે;
પૌંડ્ર ફૂંક્યો મહાશંખ, ભીમે ભીષણકર્મીએ. (૧૫)

અનંતજયને રાજા, કુંતીપુત્ર—યુધિષ્ઠિરે;
નકુલે સહદેવેય, સુઘોષ—મણિપુષ્પક. (૧૬)

ત્યારબાદ ધોળાઘોડાવાળા મહારથ પર વિરાજમાન માધવ અને પાંડવ બંનેએ દિવ્ય શંખો વગાડયા. હૃષીકેશે પાંચજન્ય અને ધનંજયે દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડયો, અને વિશ્વમાં ભયંકરકર્મી તરીકે ખ્યાતિ પામેલા ભીમે પૌંડ્ર નામનો મહાશંખ વગાડયો. અનંતવિજય નામના શંખને કુંતીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે, સુઘોષ નામના શંખને નકુલે, તેમ મણિપુષ્પક નામના શંખને સહદેવે વગાડયો.

નોંધઃ—

સૌથી પ્રથમ કૌરવસેનાએ યુદ્ધની સલામી આપી ત્યાર બાદ પાંડવસેનાએ આપી. ઉપરની એ બીના ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે, પાંડવ–પક્ષ લડવાની હોંશથી લડવા નહોતો ઈચ્છતો. આધ્યાત્મિક પક્ષે પણ એમ જ ઘટે છે. અવિવેકનો પક્ષ લડવાની શરૂઆત કરે છે, અને ન છૂટકે શુભ–વૃત્તિઓ અને એના પક્ષમાં રહેલો અંતરાત્મા એની સામે જંગે મંડાય છે. હવે આ ત્રણ શ્લોક પૈકી કેટલાંક મુખ્ય અંગો તપાસીએઃ–પ્રથમ તો માધવ એટલે લક્ષ્મીના પતિ અને પાંડુના પુત્ર એ બંને ધોળા ઘોડાવાળા મહારથ પર બેઠા હતા.

* હિડંબવધ જેવાં ભીષણ કર્મોથી તે પ્રસિદ્ધ હતો. ગીતાકારે વૃકોદર શબ્દ એટલા માટે વાપર્યો છે કે, જેમ વરુ જે કાંઈ ખાય તે પચી જાય છે તેમ ભીમ પણ ખૂબ ખાતો અને બધું પચી જતું.

એ પરથી ગીતાકાર બંનેની યોગ્યતા સિદ્ધ કરે છે× પાંડવોથી જિજ્ઞાસુમન અને આત્માને વશ કરી શકે તેવા ઘોડાઓથી અંતરાત્મા જેના પર બેઠો તે વાહન તેજોમય હોય અને એનો વાહક પણ ઉજ્જવળ વર્ણનો હોય એ બંધ બેસતું જ છે. કારણ કે, તે બંનેની દશા તેજોમય અને ઉજ્જવળી છે. એમના શંખને પણ ગીતાકાર દિવ્ય વિશેષણ લગાડે છે. હૃષીકેશ એટલે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી અથવા હર્ષાવે એવા કેશ છે જેના તે પ્રભુએ, પાંચજન્ય+ નામનો શંખ વગાડ્યો અને ધનંજયે એટલે ધન મળવા છતાં જેણે લાલસા પર જય મેળવ્યો છે તે અર્જુનરૂપી જિજ્ઞાસુમને દેવદત્ત (ઇંદ્ર પાસેથી મેળવેલ) નામનો શંખ વગાડ્યો.

આ બીના પણ બંધ બેસતી જ છે. જિજ્ઞાસુમન આગળ દેવો સ્વયં નમે છે એવો ઉલ્લેખ દશવૈકાલિકજૈનસૂત્રની પ્રથમ ગાથામાં છે.*

અહીં સંજયને મુખે, યુધિષ્ઠિરને રાજા અને કુંતી-પુત્ર એ બંને વિશેષણો લગાડ્યાં છે તે પણ સૂચક જ છે. તે ધૃતરાષ્ટ્રરૂપી અજ્ઞાની જીવને એમ કહેવા માગે છે કે, કુંતીના પુત્ર હોઈ ધર્મરાજા

× આ મહારથ અગ્નિદેવતાએ પ્રસન્ન થઈ અર્જુનને આપ્યો છે; તેની ધ્વજા પર હનુમાન સદૈવ વિરાજમાન છે; આ બધી ઘટનાઓ પવિત્રતા, બ્રહ્મચર્યબળ આદિ બતાવે છે.

+પાંચજન્ય વિષે એવો ઉલ્લેખ આવે છે કે પંચજન નામના દૈત્યને હણીને તેમાંથી એ શંખ બનાવવામાં આવ્યો હતો. આપણે એ પંચજનરૂપી દૈત્યને પાંચ વિષયોની આસક્તિરૂપે ઓળખીશું. તેમને હણીને જ એ શંખ બનાવવામાં આવ્યો હતો. અંતરાત્માના ધ્વનિમાં તેથી જ સમતા હોઈ શકે.

*देवाऽवि तं नमंसंति जस्स धम्मे सयामणो । दश १.१

દેવો પણ એને નમે છે જેનું મન ધર્મમાં છે.

[illegible]

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥१८॥

[illegible] (१७)
[illegible] (१८)

[illegible]

નોંધ—

[illegible]

[illegible]

[illegible]

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

(અહીં કોમળ હૃદયવાળાં કુંતીના પુત્ર એવો અભિપ્રાય જણાય છે) જો, આ કુરુવંશના વીરો એકઠા થયા છે : (આ વચને અર્જુનના હૃદયમાં રહેલી મોહદયાને જગાડી દીધી અને) ત્યાં તો હવે બંનેય સૈન્યમાં કૌંતેયે પોતાના કાકા, દાદા, ગુરુ, મામા, બંધુઓ, પુત્રો, પૌત્રો, મિત્રો, સસરા, સ્નેહીઓની* સૃષ્ટિ દીઠી. આ ઊભેલા બધા જ પોતાના સંબંધીઓ છે એવું જોતાંવેંત જ કુંતીનો એ ગૌરવવંત પુત્ર પરમકૃપાના આવેશમાં આવીને ખિન્ન થતો આવું બોલ્યો.

નોંધઃ–

અત્યારે અર્જુન સમદૃષ્ટિની ભૂમિકામાં રહેવો જોઇતો હતો કારણ કે, બંને સૈન્યની વચ્ચે અંતરાત્માના સારથિપણાથી દોરાએલા રથમાં તે બેઠો છે, પણ સમદૃષ્ટિની ઉચ્ચ ભુમિકાએ પહોંચે તે પહેલાં જ પોતાનાં સગાંવહાલાંઓને જોતાં એ સંબંધીઓના સંબંધ તાજા થઇને એ સંબંધોએ જ એને વચ્ચે ઘેરી લીધો. જૈનદૃષ્ટિએ આ ભૂમિકા મોહદયાની ભૂમિકા છે. જો કે, મૂઢ–સ્વાર્થની જે છેલ્લી ભૂમિકા પર, વિશ્વનો મોટો જનસમૂહ છે તેના કરતાં આ ઊંચી કક્ષાની ભૂમિકા છે; છતાં અર્જુન જેવા જિજ્ઞાસુઅધિકારી માટે તે

---

* ભૂરિશ્રવા આદિ અર્જુનના વડીલ—એટલે પિતાતુલ્ય કાકાઓ.
ભીષ્મ, સોમદત્ત, બહ્લિક વગેરે દાદાઓ, બાપાઓ હતા. દ્રોણાચાર્ય વગેરે ગુરુઓ હતા.

શલ્ય વગેરે મામાઓ હતા.

કૌરવો વગેરે ભાઇઓ હતા.

પોતાની સેનામાં અભિમન્યુ આદિ પુત્રો હતા.

પોતાના ભત્રીજા લક્ષ્મણ વગેરેના પુત્રો એ અર્જુનના પૌત્રો હતા.

જેમની સાથે રમત કરેલી એવા ઘણા મિત્રો અને સ્નેહીઓ હતા.

દ્રુપદ અને શૈબ્ય અર્જુનના સસરાઓ થાય.

(કલ્યાણ ગીતા. પૃ. ૧૬૪)

જાગતી ન હતી. મોહદયા એટલે ઉપરથી દયા લાગે જ્યારે અંદરથી મોહ હોય એવા પ્રકારની દયા. એટલે જ આ ભૂમિકાને વટાવવી અતિ કઠણ છે. વ્યાસજી જગતના સર્વ સાધકો માટે અહીં ઉપયોગી વસ્તુ ખડી કરે છે.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં જોઈએ તો ત્યાં પણ એમ જ છે. જિજ્ઞાસુમન જ્યારે ગુડાકેશની જેમ અપ્રમત્ત થઈ અંતરાત્માની પ્રેરણાએ સમતા યોગની ભૂમિકામાં જવા મથે છે ત્યાં જ ઈન્દ્રિયરૂપી સગાંસ્નેહીઓના સંબંધો એના દિલમાં આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરે છે. શું આ બિચારી ઈન્દ્રિયોને કચરી નાખવી? હું લપ નહિ કરું, વિકારરૂપી દુશ્મન સામે નહીં લડું. હું તો આ બેઠો. જે થવું હોય તે થાય; આટલીવાર તો ભોગવી જ લઉં. આવાં આવાં વચનો એ જ મન અંતરાત્માને ઘણીવાર સંભળાવે છે. આ જ દશા અહીં અર્જુનની થાય છે. જુઓ, તે પણ ખિન્ન થઈને, કંટાળીને જ આમ બોલે છે :

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥
गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥

— અર્જુન બોલ્યા —

યુદ્ધવાંચ્છુ ઊભેલા આ, સ્વજનો કૃષ્ણ ! જોઈને ૨૮
ગાત્રો મારાં થતાં ઢીલાં, મુખ મારું સુકાય છે,
દેહ કંપે અને મારાં, ખડાં રોમાંચ થાય છે; ૨૯
ગાંડીવ હાથથી છૂટે, ચામડી આ બળે બધી;
ઊભા રે'વા નથી શક્તિ, જાણે મારું ભમે મન. ૩૦

(અહીં કોમળ હૃદયવાળાં કુંતીના પુત્ર એવો અભિપ્રાય જણાય છે) તે, આ કુરુવંશના વીરો એકઠા થયા છે: (આ વચને અર્જુનના હૃદયમાં રહેલી મોહદયાને જગાડી દીધી અને) ત્યાં તો તેણે બંનેય સૈન્યમાં કૌતુકે પોતાના કાકા, દાદા, ગુરુ, મામા, બંધુઓ, પુત્રો, પૌત્રો, મિત્રો, સસરા, સ્નેહીઓની* દૃષ્ટિ દીધી. આ ઊભેલા બધા જ પોતાના સંબંધીઓ છે એવું જોતાંવેંત જ કુંતીનો એ ગૌરવવંત પુત્ર પરમકૃપાના આવેશમાં આવીને ખિન્ન થતો આવું બોલ્યો.

નોંધ:-

અત્યારે અર્જુન સમદૃષ્ટિની ભૂમિકામાં રહેલો જોઈતો હ કારણ કે, બંને સૈન્યની વચ્ચે અંતરાત્માના સારથિપણાથી દોરાએલ રથમાં તે બેઠો છે, પણ સમદૃષ્ટિની ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચે પહેલાં જ પોતાનાં સગાંવહાલાંઓને જોતાં એ સંબંધીઓના સંબં તાજા થઈને એ સંબંધોએ જ એને વચ્ચે ઘેરી લીધો. જૈનદૃષ્ટિ આ ભૂમિકા મોહદયાની ભૂમિકા છે. જો કે, મૂઢ-સ્વાર્થની જે છેલ્લ ભૂમિકા પર, વિશ્વનો મોટો જનસમૂહ છે તેના કરતાં આ ઉચ્ચ કક્ષાની ભૂમિકા છે; છતાં અર્જુન જેવા જિજ્ઞાસુઅધિકારી માટે

---

* ભૂરિશ્રવા આદિ અર્જુનના વડીલ—એટલે પિતાતુલ્ય કાકાઓ.

ભીષ્મ, સોમદત્ત, વહ્નિક વગેરે દાદાઓ, બાપાઓ હતા. દ્રોણાચાર્ય વગેરે ગુરુઓ હતા.

શલ્ય વગેરે મામાઓ હતા.

કૌરવો વગેરે ભાઈઓ હતા.

પોતાની સેનામાં અભિમન્યુ આદિ પુત્રો હતા.

પોતાના ભત્રીજા લક્ષ્મણ વગેરેના પુત્રો એ અર્જુનના પૌત્રો હતા.

જેમની સાથે રમત કરેલી એવા ઘણા મિત્રો અને સ્નેહીઓ હતા.

દ્રુપદ અને શૈબ્ય અર્જુનના સસરાઓ થાય.

(કલ્યાણ ગીતા. પૃ. ૧૯૪)

[illegible]

(૨)

આ શ્લોક આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પણ પૂરા મહત્ત્વનો છે [illegible] લૌકિક કાર્યમાં આમાંથી પૂરતું [illegible] અને [illegible] લૌકિક [illegible] સાધકને પોતાના [illegible] લૌકિક [illegible] આવી [illegible] પણ સાધકને [illegible] માર્ગમાં [illegible] તો પણ [illegible] કારણ કે, મન [illegible] માર્ગમાં [illegible] થઈ શકતાં નથી. [illegible] પ્રસંગોથી [illegible] મન [illegible] પડે છે. એટલે [illegible] પ્રકારના [illegible] કરવામાં તે પણ એક [illegible] નથી [illegible] ([illegible]) સમતાયોગની ભૂમિકા [illegible] આપણે [illegible] તો) [illegible] દૃષ્ટિએ [illegible] અર્જુન [illegible] છે કે [illegible] આ [illegible] છે. એટલે [illegible] તે [illegible] માટે [illegible] આવે છે.

[illegible] એક દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે.

એક [illegible] નામનો સાધક પોતાના [illegible] ભૂમિકામાં મનને [illegible] કરી [illegible] સમતાયોગની [illegible] એક [illegible] આવી તેની [illegible] કરીને [illegible] છે. ત્યાં [illegible] છતાં તે [illegible] પાસે તેના [illegible] ત્યારે તે [illegible] નથી. [illegible] ત્યારે તેની માને [illegible] ([illegible])

વળી હે (બ્રહ્મા અને શિવથી પણ ઉત્તમ એવા અથવા કિરણોથી જગતને હર્ષાવનાર એવા) કેશવ! (જુઓને પ્રારંભમાં જ ખાતાં) ચિહ્નો પણ અપશુકનનાં જ ભાળું છું. (આપ કદાચ કહેશો કે મારી હાજરીમાં શુકન અને અપશુકન ક્યાં જોવા બેઠો? ભલે! એમ તો હું કદાચ માની લઉં છું કે આપના સાન્નિધ્યમાં મને અપશુકન કદાચ ન પણ નડે, છતાં) ભલા! યુદ્ધમાં સ્વજનને હણી (કલ્યાણ પણ કયું થવાનું છે?) મને તો કશું જ કલ્યાણ દેખાતું નથી.

નોંધ:—

આ શ્લોક આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પણ ખૂબ મહત્ત્વનો છે. (૧) શુકનશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રો અને ચિહ્નો લૌકિક કાર્યમાં આગાહી પૂરતું કામ આપી શકે પણ સાધકને પોતાના મોક્ષમાર્ગમાં એની જરૂર નથી. કારણ કે, મન જો તે માર્ગમાં મક્કમ હોય તો લૌકિક અનિષ્ટો બાધક થઈ શકતાં નથી. ઊલટાં બાધક હોય તો પણ અંતે સાધક થઈ પડે છે. એટલે ઊલટું એવા પ્રકારના પ્રસંગોથી ટેવાયેલું મન વહેમી બની જાય તો ઊંચી કક્ષા પર જવામાં તે પણ એક અંતરાયરૂપ બને છે. આપણે અગાઉ કહી ગયા તેમ (શ્રી કૃષ્ણ મહાત્માની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો) સમતાયોગની ભૂમિકા પર જવાને હવે અર્જુન લગભગ યોગ્ય બન્યો હતો. ત્યાં જ એને મોહદયાએ ઘેરી લીધો છે. એટલે જ એ બોલે છે કે જે લડાઈમાં મારા સ્વજનો હણાય તે લડાઈમાં ભાગ લેવામાં મારું શું કલ્યાણ છે? આ સ્થળે જૈનસૂત્રનું એક દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે.

એક ચુલ્લિનીપિતા નામનો સાધક પોતાના અંતરાત્માને જાગ્રત કરી ધર્મ–કરણીમાં સમતાયોગની ભૂમિકામાં મનને સ્થિર કરીને બેઠો છે. ત્યાં એકાએક વ્યંતર કોટિનો એક દેવ આવી તેની પાસે તેના ત્રણ જુવાન પુત્રોના ટુકડા કરી નાખે છે. છતાં તે ડરતો નથી. પણ જ્યારે તેની માને લાવી વ્યંતર ટુકડા કરે છે ત્યારે તે ડગી જાય છે. (જુઓ ઉપાસક દશાંગસૂત્ર ત્રીજું. શ્રાવકનું અ. ચ.)

આ જ રીતે આપણે પણ જોયું. જીવન આદિને જેવા કે નરક જ પામે એવા ગીતોના મતમાંનો જૈનો તે નિર્ણય થઈ ગયો છે. એ તે આપણે ફરી જ ગયા છીએ કે એવી મોહદયાની ભૂમિકા પણ ત્યાગી યોગીની નથી. ફક્ત આવા આગળ વધેલા સાધકને શોભે તો નથી. બીજી વાત તો એ છે કે આવો સાધક પોતાની આવી મોહદયાને આધીન થાય તો તે (૧) પોતાનાં સ્વજનોના અંત અવશ્ય જ થવાનાનાં હોય તો તે મને બચાવી શકતો નથી; કારણ કે, તેણે પોતે પોતાના દેહાભિમાનને કારણે પોતામાં બધું ખરું અસત્ય આરોપી લીધું હોય છે. પણ કુદરતની મહાયોજનામાં તો તે નાનું નિમિત્ત-કારણ છે. જૈનદૃષ્ટિએ કહીએ તો મનુષ્યનો વર્તમાન પુરુષાર્થ પાંચ પૈકીનું એક જ કારણ છે. અથવા (૨) જો એ ન થવાનાના હોય અને જો કોઈ સાધકને ડગમગાવવાને ઈશ્વરે ઊભી કરી હોય તો પણ એની મોહદયા બીજાના ઉપકારપક્ષે નકામી અને પોતાના વિકાસપક્ષે હાનિકર નીવડે છે.

એટલું પુનરુક્તિ કરીને પણ કહેવું પડે છે કે સૌ કોઈ આવી કૌટુંબિક કે દેહધારી પરની દયા વિસારી દે તો અનર્થ થાય. પ્રથમ કક્ષામાં રહેલા સાધક માટે તો ઊલટી તે અવલંબવા યોગ્ય પણ હોઈ શકે. પણ ત્યાં એને મોહદયાનું નામ ન આપી શકાય પણ રહેમનું જ નામ આપી શકાય. મોહદયા શબ્દ તો ઊંચી કોટીનો સાધક નીચી કોટી પર ખેંચાય ત્યારે જ લાગુ પાડી શકાય. અહીં કોઈને શંકા થાય કે એકને માટે એક ગજ અને બીજાને માટે બીજો એમ તે વળી હોઈ શકે? જરૂર હોઈ શકે. એનું નામ જ દૃષ્ટિભેદ અથવા ભૂમિકાભેદ કહેવાય છે એમાં જ જૈનદૃષ્ટિએ જોતાં અનેકાંત-વાદનું રહસ્ય છે. વળી આ ઉપરથી કોઇ એવો પણ પ્રશ્ન કરે કે પહેલી કોટી કરતાં આગળ ગયેલા બીજી કોટીના સાધકોમાં શું દયા જ ન હોય? દયા તો હોય જ, પણ એની દયા કાંઇક ઊંડી અને

વ્યાપક હોય. એટલે કે તે માત્ર કુટુંબી-સ્નેહીઓ જ નહિ પણ સમગ્ર
જગતનો અને મુખ્યત્વે સમગ્ર જગતના આત્માઓનો વિચાર કરીને
એ દયાના મહાન સંસ્કારનો ઉપયોગ કરે. આથી સહેજે જગત-
દૃષ્ટિએ પ્રથમ પ્રથમ આવા સાધકની ક્રિયા વિચિત્ર લાગે. પણ પરિ-
ણામે યથાર્થ જ હોય છે. પણ અહીં અર્જુનની દયાદૃષ્ટિ માત્ર કુટુંબ
લગી અને તે પણ એ કુટુંબીઓના દેહ લગી જ પહોંચી છે. એટલે જ
એને મન શ્રેય અશ્રેયનું માપ શરીરધારીનું શરીર જ રહેવું કે હણવું
એટલું જ છે. અર્જુનની ભૂલનું ખરું મૂળ અહીં છે. એ તો શ્રીકૃષ્ણ
મહાત્મા પોતે જ આગળ કહેશે કે, અર્જુન, 'કલ્યાણ' શબ્દ
આત્માના ઘરનો બોલે છે અને જુએ છે તો તું દેહ તરફ જ. એટલે
જ તારો માર્ગ આ ખેદ અને દુઃખ તથા રાગદ્વેષાદિનાં દ્વંદ્વો રોકી
બેઠાં છે. કાઢ, ઊભો થા. મોહને ખંખેરી નાખ. આત્માની કસોટીએ
તારાં કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને તપાસ; માત્ર દેહદૃષ્ટિએ જ નહિ. અને
ખરે જ આ યુદ્ધ અર્જુનને મન સ્વજનના એશઆરામ ખાતર, જય
ખાતર, ભોગ ખાતર કે બહુ બહુ તો સ્વર્ગની કલ્પનાએ જ રચાયું
હતું. પણ ગળે ન ઊતરે છતાં અનિવાર્યપણે મારે માટે આવી પડેલું
કર્તવ્ય છે, દુર્યોધનના અભિમાનની અને અમારા મોહની ખરી
કસોટી ખાતર આ નિસર્ગનિર્મ્યું યુદ્ધ છે એમ એ હજુ નહોતો
સમજ્યો.

ક્યાંથી સમજે? અહીં પ્રસ્તાવનામાં લીધેલો જૈનસૂત્ર માંહેલો
હલ-વિહલ અને કુણીક વચ્ચેનો યુદ્ધપ્રસંગ કે જે યુદ્ધપ્રસંગ ચેટક
મહારાજા માટે અનિવાર્ય યુદ્ધપ્રસંગ હતો તે ચિંતવી જવો ઘટે. કુણીક
અને હલવિહલ એ ત્રણ ભાઈઓ હતા. શ્રેણિકના પુત્રો હતા. કુણી-
કને રાજ્યગાદી અને હલવિહલને દિવ્ય હાથી અને હાર મળ્યાં હતાં.
કુણીકે તે જબરાઈથી લેવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમના મામા ચેટકની
મદદથી હલવિહલે અન્યાયનો સામનો કર્યો અને યુદ્ધ મંડાયું. આ

પ્રસંગ પણ એવો જ છે. છતાં અહીં એટલું ન જ ભૂલવું જોઈએ માત્ર અર્જુન કે એટક જેવા સાધના તત્પર સાધક માટે જ આ અનિવાર્ય ગણાય. કૃષ્ણ મહાત્મા જેવા માટે એ અનિવાર્ય ન ગણાય કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ જેવા પુરુષની ભૂમિકા અહિંસાની હે ઈનિસર્ગને પોતાની સત્તા તળે રાખે તેવી હોય છે. એટલે જ તેમણે પોતે શસ્ત્ર લીધાં નથી. વ્યાસજીએ દોરેલું આ ચિત્ર ખૂબ ભવ્ય અહિંસાના આદર્શની ઝાંખી કરાવે છે. અને યુધિષ્ઠિર જેવા અધિકારી રણે જીત્યા પછી રડાવ્યા છે એ પણ ખાતરી જ આપે છે કે અનિવાર્ય એવા યુદ્ધમાં જોડાયા પછી પણ સાધકને એવી જિતની ઉદાસીનતા જ થવી ઘટે. કારણ કે, હજી દુર્યોધનના અભિમાન પર નહિ પણ દુર્યોધન ઉપર–પણ તેને દ્રૌપદી પરત્વેના દુઃખદ પ્રસંગના ડંખનું વેર હતું એટલે જ એ ઊંડો મોહ અત્યારે દયાનો સ્વાંગ ધરી ઉપર તરી આવ્યો અને જાણે એ વેર ઘડીભર ભૂલી ક્યાં ન જવાયું હોય; અથવા કુટુંબ-સ્નેહ આગળ એ ગૌણ ક્યાં ન બની ગયું હોય એમ એને લાગ્યું. પણ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા તો સમદૃષ્ટિ–યોગીશ્વર હતા. તેમને આવા સાધકની આવી મનોદશાનો પૂરો અનુભવ હતો. અર્જુન પોતાના પક્ષની વિગતો જે દલીલ પર રચે છે તે બધી દલીલોમાં કેવળ ભૌતિક પ્રચ્છા ખાતર જ આ યુદ્ધમાં એને જોડાવાનું છે એવી એની કલ્પના આગેહૂબ તરવરે છે. તે હવે આપણે જોઈશું.

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥३३॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥३४॥

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

વિજયેચ્છા નથી કૃષ્ણ! ન ચાહું રાજ્ય કે સુખો.
એવા રાજ્યથી, ભોગોથી, કિંવા જીવિતથીય શું? (૩૨)

જેઓ માટે અમે ઇચ્છ્યાં રાજ્ય ભોગ અને સુખ,
તે સૌ આ યુદ્ધમાં ઊભા, પ્રાણો* ને ધનને ત્યજી. (૩૩)

કાકા, આચાર્ય ને પુત્રો ને તેમજ પિતામહો,
મામા, શ્વશુર ને પૌત્રો, સાળા, સંબંધીઓ વળી. (૩૪)

એ હણે તોય ના ઇચ્છું, હણવા મધુસૂદન!
ત્રૈલોક્ય રાજ્યને અર્થે, તો પછી પૃથ્વી કાજ શું? (૩૫)

(હે કૃષ્ણ! આપ કદાચ કહેશો કે ભલે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કલ્યાણ
કશું ન હોય પણ સ્થૂળ લાભ તો છે જ ને? જો, એક તો તારી પડખે
છું માટે તારો વિજય છે. વિજયની સાથે તને રાજ્ય મળશે તેમજ
એને લીધે તને તે જાતનું સુખ પણ મળશે, ભોગો પણ સાંપડશે! તો હું
કહી દઉં કે :-) હે કૃષ્ણ! હું વિજય, રાજ્ય કે તેવું સુખ વાંચ્છતો
નથી. આપ ગોવિંદ હોઇને—એટલે કે ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા હોઇને એ
જાણો જ છો કે આવા પ્રકારનાં રાજ્ય, ભોગો અને જીવતરથી પણ અમે
ખરું સુખ મેળવી શકવાના નથી. (કારણ કે ભૌતિક સુખનો ઉપભોગ
એકલવાયા માટે અશક્ય છે. એ સુખ એવા સુખવાંચ્છુના સગાંસ્નેહી-
સંબંધીઓના સહવાસે જ મીઠું લાગે છે, પણ અહીં તો પરિસ્થિતિ
જુદી જ છે.) જેમણે માટે અમે રાજ્ય, ભોગ અને સુખ ઇચ્છીએ છીએ

---

* પ્રાણો ને ધનની આશા ત્યજીને એવો અર્થ લક્ષણાથી લેવો જોઈએ,
કારણ કે હજુ જીવે છે ત્યાં લગી પ્રાણોને ત્યજી એ પ્રયોગ ન થઈ શકે
એમ મધુસૂદન વગેરે ટીકાકારો લખે છે. અહીં પ્રાણ અને ધનની બાજી
લગાડીને યુદ્ધમાં આવી તેઓ ઊભા છે એ અર્થ સુઘટિત છે.

'હણે તેને હણીએ એમાં દોષ ન ગણીએ'

એ સામાન્ય નીતિ* કરતાં અર્જુનની નીતિ પોતાના કૌટુંબિકો પ્રત્યે તો ઊંચા પ્રકારની છે જ એમ આપણે કહેવું. પણ હજુ એની ઉદારતા માત્ર કૌટુંબિકોના હેતુ પૂરતી છે, ત્યાં લગી એ જૂન છે.

---

* લોકમાન્ય ટિળકે વસિષ્ઠસ્મૃતિ (૩.૧૬)નો ઉલ્લેખ આપ્યો છે. તે પ્રમાણે લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોને બાળવાનો પ્રયત્ન, જુગારના દાવ, સતી દ્રૌપદી પર જુલમ વગેરે બધાં કૃત્યો આતતાયીનાં જેવાં ઠરે છે. અને આતતાયીને હણવામાં નીતિકારો પાપ લેખાવતા નથી. મનુએ પણ એવાં સ્થળો ક્ષમ્ય લેખ્યા છે. રામાયણમાં તુલસીદાસજી પણ એ જ માન્યતાને અનુસરે છે.

કુળનાશના દોષ, જોનારા છતાં જનાર્દન!
નિવારીએં અમે ના શું ? આ પાપથી નિવર્તીને. (૩૯)

(કૃષ્ણ ! કદાચ આપ કહેશો કે 'તું તેને કુળક્ષયનું પાપ લાગશે અને બીજાઓને નહિ લાગે ?' તો મારે આપને નમ્ર ભાવે પણ કહેવું જોઈએ કે) કુળક્ષયનું આવડું ભયંકર પાપ તેઓ તો જોતાં જ છે, છતાં તેઓ જોઈ શકતા નથી કારણ કે એમની બુદ્ધિ લોભે હરીને ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ છે. (એટલે ક્યાંથી જોઈ શકે ? તેમ આપણે તો લોભ ઉપરાંત) મિત્રદ્રોહનું[*] પાતક પણ લાગે તેવું છે. (આપ કહેશો કે દ્રોણાચાર્ય કે જેમને તું આચાર્ય માને છે, તેમના કરતાં પણ નથી જતા ? જોને તેઓ પણ લડવા માટે કેવા સજ્જ થઈને ઊભા છે ? ક્ષત્રિયે તો 'आहूतो न निवर्तेत' રણથી પાછા ફરવું ન જોઈએ. તેમ મારે કહેવું જોઈએ કે જ્યાં પાપ પ્રત્યક્ષ દેખાતું હોય, ત્યાંથી તો પાછા ફરવું જ જોઈએ. અને ગુરુઓની પ્રવૃત્તિ પણ શાસ્ત્રવિહિત હોય, ત્યાં જ એમનું અનુકરણ કરવું, બધી પ્રવૃત્તિનું નહિ. તો પછી હે જનાર્દન ! આપ પણ દુષ્કૃતને હણો છો ને સુકૃતને તો આદર આપો છો માટે) આ યુદ્ધમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કુળક્ષયનો દોષ અમે તો (સ્પષ્ટ દેખીએ છીએ, તો) દેખતાં છતાં એ પાપથી પાછા હઠવાનું શા માટે ન વિચારવું જોઈએ ?

નોંધઃ—

અર્જુને પોતાનો પૂર્વપક્ષ ભારે સબળ દલીલો ઉપર ઊભો કર્યો છે એમ વાચકને લાગ્યા વિના નહિ રહે. હજુ પણ એ પોતાના પક્ષને પુષ્ટ કરવા સારુ પ્રયત્ન કરે છે. જોકે અહીં અર્જુનને અન્યાય ન થાય એટલા સારુ એટલું કહેવું જોઈએ કે એના પક્ષનો આ બધો મદાર માત્ર દલીલો પર જ નથી. સાથે સાથે જે કંઈ એ સમજ્યો છે, તે પ્રત્યેની તેની વફાદારી પણ ભારોભાર દેખાઈ આવે છે. આ જ એની સાધક–વૃત્તિની ઉત્કૃષ્ટ સાબિતી છે. પોતાને જે કંઈ સમજાયું હોય પછી એ સુરૂપ હોય કે બેડોળ હોય, પણ એને વફાદાર રહેવું એ સાધનાની પ્રથમ શરત છે.

* મહાભારત જ ભાખે છે કે 'મિત્રદ્રોહી' કર્મચંડાળ ગણાય છે.

कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदक क्रियाः ॥ ४२ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं* वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

ક્ષય કુળના નાશે કુળ ધર્મો સનાતન;
ધર્મ નષ્ટ થતાં વ્યાપે આખું કુળ અધર્મથી. (૪૦)

અધર્મ વ્યાપવાથી તો, ભ્રષ્ટ થાતી કુળ-સ્ત્રીઓ;
સ્ત્રીઓ ભ્રષ્ટ થતાં જન્મે, વાર્ષ્ણેય ! વર્ણસંકર. (૪૧)

કુળ ને કુળઘાતીના નરકનો જ હેતુ એ;
પિંડ તર્પણ લોપાતાં, પડે છે પિત્રી એમના (૪૨)

વર્ણસંકરકારી, આ દોષોથી કુળઘાતીના
છેદાય જાતિના ધર્મો, કુળધર્મોય શાશ્વત. (૪૩)

કુળધર્મ થયા ક્ષીણ, મનુષ્યોનો જનાર્દન !;
નરકે નિશ્ચે વાસ, થાય છે એમ સુણ્યું છે. (૪૪)

કૃષ્ણ ! આપ તો બધું જાણો છો, છતાં જાણે મારી કસોટી જ
ને આ દશામાં કેમ ન મૂક્યો હોય, એમ મને લાગે છે, હું તો

---

* અહીં કેટલીક પ્રતોમાં 'नरकेऽनियतं' એવો પાઠ છે. नियतनो
[…]નહીં' થાય અને 'अनियत'નો અર્થ 'લાંબા કાળ લગી' થાય.

ણ !) અધર્મનું જોર વ્યાપે એટલે (પછી પૂછવું જ શું ?) કુળની
ીઓ (કે જેમનું સતીત્વ જ કુળધર્મોનો મુખ્ય પાયો છે તે) દૂષિત
ઈ જાય છે. હે વાર્ષ્ણેય ! (વૃષ્ણીકુળના શિરોમણિ ! કુળરત્નો જે
નકુળધારિણીઓમાંથી પાકે તે) સ્ત્રીઓ દૂષિત થઈ એટલે વર્ણસંકર
જા જ પેદા થવાની. એ જ વર્ણસંકર પ્રજા પાછી-જેણે કુળક્ષયનો દોષ
ર્યો છે એવા-કુળઘાતીના અને કુળના બન્નેને માટે નરકના કારણરૂપ
થાય છે.

નોંધ:—

(કુળઘાતીને નરકના કારણરૂપ એટલા માટે કહ્યા છે કે એ પ્રજા સાથે
એના પૂર્વજોનો પણ ઋણાનુબંધ × હોય છે. એટલે એના કુસંસ્કારોની
અસર એમને પહોંચે છે. અને કુળને નરકના કારણરૂપ એટલા માટે
કહ્યું છે કે એના દુરાચારની અસરથી આખા કુળને એ દુરાચારનો ચેપ
લાગે છે. મર્યાદા ગઈ, નેતા ગયા કે પછી નીતિકાર કહે છે તેમ
સ્વચ્છંદી વાતાવરણ થઈને અંતે 'कुलं तदवसीदति' તે કુળ પતિત
થાય છે. હીન સંસ્કારવાળી જે જાતિઓ દેશોમાં દેખાય છે તે એ
વાતની સાબિતીરૂપ છે.) એટલું જ નહીં બલ્કે એવી પ્રજાના પિતૃઓ
(કદાચ સ્વર્ગલોકમાં હોય તોય) પિંડોદક ક્રિયા-શ્રાદ્ધતર્પણક્રિયા

પાપથી ડરે છે તે સર્વોત્તમ કોટીનો છે. તથા કુળધર્મ-જાતિધર્મથી ડરે તે
સામાન્ય કોટીનો છે. અને છેલ્લાં બધી ડરે તે જઘન્ય કોટિનો છે. છતાં
એ પાંચેથી જે નથી ડરતા એના કરતાં તો એ પણ ઊંચી જ
કોટી ગણાય.

× અહીં ઋણાનુબંધનો એ અર્થ છે કે પ્રજાના સર્જકનો પ્રજામાં જે,
એક સંસ્કાર પડે છે તે સંસ્કાર સાથે એ સર્જકને જ્યાં લગી મમત્વ
હોય ત્યાં લગી તે સંસ્કારને પરિણામે થતા અનિષ્ટની અસર જ્યાં હોય
ત્યાં એના સર્જકને પણ પહોંચે છે. વિજ્ઞાનથી પણ આ બીના સિદ્ધ થાય
છે. આ દૃષ્ટિએ જ સર્જક માત્ર પ્રજા વાંછે તો સંસ્કારી પ્રજા જ
વાંછે છે અને સદાચાર વિના સંસ્કારી પ્રજા પાકી શકે નહીં.

સ કોપો સ્ટ્રે ઈ. ડીમ ર્ (મૂળ, અનુવાદિત પરંપરાગ)
ઠીકઠીક ગણ્યો છું.

આમ પ્રાચીન જૈન નીતિગ્રંથો અને સ્મૃતિકારોના આરંભ
નીતિ અને સદાચારનું વિવરણ આપિયરી આપીને અતિ સંક્ષેપમાં
આ રીતે કહ્યું—

“ ગૃહસ્થની આચારણી અને ધર્મનો મૂળ પાયો નીતિ અને
સદાચાર છે. ગૃહસ્થમાં કુટુંબ વ્યવસ્થાથી તે જળવાઈ રહે છે
અને કુળની મર્યાદાઓ વ્યવસ્થાથી ગૃહસ્થ જળવાઈ રહે છે. કુળ-
ધર્મનો આધાર કુળની તમામ વ્યક્તિના શીલ, સદાચાર અને ગુપ્ત-
ધર્મનો આધાર કુળની તમામ વ્યક્તિના શીલ ઉપર છે. એટલે ગૃહસ્થા-
શ્રમીઓનો આદર, મર્યાદા અને શીલસદાચાર ઉપર છે. એટલે ગૃહસ્થા-
શ્રમી વ્યક્તિમાત્રે સંયમને માટે પરસ્ત્રીગમન અથવા વ્યભિચાર તો શું
પણ વિકારના સંકલ્પનો રોગ પણ ત્યજી દેવો જોઈએ ” કેવળ
નીતિની દૃષ્ટિએ આ બધાંને હલકા માનેલા છે. આમાંનું એક
પણ પાતક કરી નાખવા જેવું નથી. એક સામાન્ય પદાર્થ માટે
ભયાનક હદમાં પડી કેટલાક ભયંકર પાપો-અને કેટલાક અનેક થઈ
જાય તેવા સંજોગોમાં હોય છે. પણ અર્જુનની ભૂમિકા વ્યાસજીની
ભાષામાં કહીએ તો નીતિની દૃષ્ટિથી ઘણી ઊંચી હોવી ઘટે
છે, તેમજ પાંડવો અને કૌરવો બન્નેનું આ યુદ્ધ એ માત્ર ઉપરક
દૃષ્ટિએ જોતાં દેખાતા ભાઈ ભાઈ બન્નેના ઝઘડાને પરિણામે જ
નીપજેલું નથી બનાવનું, પણ એની પાછળના ઉંડાણ આશયો બતાવી,

* અહીં ગીતા આ પ્રમાણે સમાધાન કરે છે :—

'પ્રાયશ્ચિત્તમકુર્વાણાઃ પાપેષુ નિરતા નરાઃ અપશ્ચાત્તાપિનઃ પાપાન્નિરયાન્
યાન્તિ દારુણાન્.'

પાપોમાં રાચ્યા છતાં પ્રાયશ્ચિત્ત અને પશ્ચાત્તાપ નહીં કરનાર
પાપીઓ રૌરવ નરકમાં જાય છે.

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः॥ ४५॥

રે ! કરવા મહાપાપ, હા ! તૈયાર થયા અમે;
જે રાજ્યસુખના લોભે સગાંને હણવા ચહ્યા. (૪૫)

અહો (દીનાનાથ ! જુઓ તો ખરા આટલું જાણવા છતાં) અમે કેવું મહાપાપ કરવા તૈયાર થઈ ગયા ! (રાજ્યસુખનો લોભ કેવી બૂરી ચીજ છે કે જે દેવતાને પણ આંધળો કરી મેલે છે) અરે રે ! જે રાજ્યસુખના લોભે અમે (અમારા) સ્વજનોને હણવાનો ઉદ્યમ આદરવા બેઠા.

નોંધ:—

આ યુદ્ધ માટે અર્જુનનો જે ખ્યાલ અગાઉ આપણે ગયા એ જ અહીં સાફ શબ્દોમાં પોતે કહી દે છે. "લોભ જ્ઞાનીની પણ આંખ બંધ કરીને પાપપ્રવૃત્તિમાં પ્રેરે છે." અર્જુનનું વાક્ય આપણ સહુ માટે મનનીય છે. આવી છેવટની પણ અર્જુનનો રાજ્યસુખનો ત્યાગ આપણને અર્જુન પ્રત્યે સન્મ પ્રેરે છે. આ યુદ્ધ રાજ્યસુખને માટે જ એણે ખેડ્યું હોત

એનો ભયંકર અધઃપાત પણ થાત એ વાતેય સાચી છે. પરંતુ આ યુદ્ધ અત્યાચારીઓના અત્યાચારનો દંડ આપવા અર્થે યોજાયું હતું, 'વિજયનું ગુમાન પરાજયની લાચારીમાં જ પરિણમે છે,' આવાં આવાં મહાસૂત્રો મહાભારત યુદ્ધમાંથી ફલિત થવાનાં હતાં. આવા અનુભવ માટે આથી ઊંચો માર્ગ નરદમ સહિષ્ણુતાનો—કેવળ અહિંસાનો—હોઈ શકે; પણ અર્જુનની તેટલી તૈયારી તો હજુ નહોતી. શ્રીકૃષ્ણે તો એને માત્ર પોતાની સ્થિતિ કેવી છે એ ઓળખવાની દૃષ્ટિ આપી. એટલે જ એ યોગ પામીને લડ્યો. લડતા પહેલાં વિષાદ હતો તે ખરી ગયો, એટલે લડવામાં એને ન રહ્યો ખેદ કે ન રહ્યો હર્ષ. એથી જ જીત્યા પછી એને મોહ ન થયો, પણ ઉચ્ચ કોટીની ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થઈ. "પોતાની ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલ પ્રસંગને પોતાને ગજે માપી; પ્રભુ સામે દૃષ્ટિ રાખી પતાવી લે, તો સમતા ટકી રહે છે." આ જ ગીતાનું પરમ રહસ્ય છે. પણ અર્જુનનું મન અત્યાર તો મૂંઝાઈ ગયું છે. એટલે એ એકલાં નીતિસૂત્રોને ગજે જ માપીને આગળ ચલાવે છે. એને પોતાને એમ જ લાગે છે કે, "મને અત્યારે જે જ્ઞાન થયું છે એ પરમ જ્ઞાન છે." છતાં શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવ આગળ એનું આ દૃષ્ટિબિંદુ 'અતિગર્વ'માં પરિણમે તેવું ન હતું. સાધકના મને જ્યાં લગી આત્માનંદની લિજ્જત ન ચાખી હોય ત્યાં લગી બાહ્ય સુખને જ તે સુખ માનીને શરીરરૂપી સગાંઓ પર મોહ ઊપજે ત્યારે આવી જ દલીલો તે અંતરાત્મા પાસે મૂકે છે.

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं *भवेत् ॥ ४६ ॥

*કોઈ ઠેકાણે 'પ્રિયતરં' એવો પાઠ પણ છે એમ 'મધુસૂદન' કહે છે. પણ અમારા જોવામાં એવો પાઠ ક્યાંય આવ્યો નથી.

ગીતા દર્શન

અધ્યાય બીજો

ઉપોદ્‌ઘાત

આ અધ્યાયનું નામ સાંખ્યયોગ છે. ગીતાકાર અહીં સાંખ્ય-દર્શનની વાત નથી કહેવા માગતા પણ જ્ઞાનદૃષ્ટિએ જીવનનું અને જગતનું સ્વરૂપ સમજાવવા માગે છે. જૈન-સૂત્રોની પરિભાષામાં કહીએ તો આ અધ્યાયમાં નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિ મુખ્યપણે છે. ગીતા-કારના શબ્દોમાં કહીએ તો કપિલ મુનિ જે જ્ઞાનદૃષ્ટિને અવલંબીને સિદ્ધ થયા, તે દૃષ્ટિનું અહીં પ્રતિપાદન થયું છે. ગીતાકારનો મુખ્ય ઝોક કર્મયોગ ઉપર છે પણ એ માર્ગે જવા માટે જ્ઞાનની આંખ તો સૌથી પહેલી જોઇએ. ખરી વાત તો એ છે કે, જ્ઞાન એ મધ્ય-બિંદુ છે. એના આધારે સઘળાં જીવનકર્મો અને જગતનિયમો યથાર્થ રીતે ચાલી શકે છે. જ્ઞાન એ ધ્રુવકાંટો છે. જીવનની નાવડી એને જ લક્ષી સીધી ચાલી શકે છે.

द्वितीयोऽध्यायः सांख्ययोगः

બીજો અધ્યાય સાંખ્ય યોગ

વ્યાકુળ રોવાં વગેરે અર્જુનનાં માનસિક ચિહ્નો અને શારીરિક ચિહ્નો એમ બતાવે છે કે, અર્જુનનાં વાક્યોમાં—"વડીલો અને બાંધવો સાથે લડવા કરતાં સામનો કર્યા વગર એમને હાથે મરી જવું સારું. હું ત્રણલોકનું રાજ્ય મળે તોય લડીશ નહિ."—એમાં જે બંધુસ્નેહ, વિનય, ત્યાગ અને સમર્પણ વગેરે દેખાય છે અને જાણે વૈરાગ્ય થયો હોય એમ લાગે છે; પણ તે વૈરાગ્ય જ્ઞાનમય વૈરાગ્ય નથી. જ્ઞાનમય વૈરાગ્યના મૂળમાં માનસિક સ્વસ્થતા અને શારીરિક દૃઢતા તેમજ બન્ને પ્રકારની પ્રસન્નતા હોય છે. અર્જુનની સ્થિતિ સાવ આનાથી ઊલટી હતી. એટલે કે એની દયા જ્ઞાનદયા નહોતી, મોહ-

---

મૂળમાં 'कृपयाऽविष्टम्' અર્જુનનું વિશેષણ છે, એનો અર્થ ગુજરાતીમાં આપણે 'કૃપાવેશથી યુક્ત' જેવો લીધો છે. કારણ કે વસ્તુતઃ એ ખરા અર્થમાં કૃપા નહોતી પણ કૃપાનો આભાસ હતો.

…ા હતી. મોહવશ જોડવા માટે કે એ દયાના ગળામાં બાંધવાદિનો
…ન હતો. મારાં કુટુંબીઓ, એવી મમતા હતી. કુટુંબનું મમત્વ
…પોતાના દેહ પૂરતા મમત્વથી એક ડગલું આગળ છે, એમાં શંકા
…થી પણ સમત્વની ભૂમિકા કરતાં ક્યાંય પાછળ છે. અર્જુન
…સમત્વની ભૂમિકાને લાયક હતો, પણ અત્યારે એ મોહવશ થઈ
…ગયો. કારણ કે, અર્જુને ત્યારે કુટુંબને પોતીકું માન્યું એટલે વિશ્વનાં
બીજાં અનંત પ્રાણીઓ પારકાં દીઠાં. તેથી એ ભેદમાંથી જે
ખ્યાલ ઉત્પન્ન થયા, તે બધા મોહજન્ય જ ખ્યાલ ગણાય. માટે
શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ એને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. "જિજ્ઞાસુજન પણ
જ્યારે પદાર્થ કે સંબંધીઓના મોહમાં જીવને પ્રેરવા મથે છે ત્યારે
આપને પણ અંતરાત્માનો આ જ જવાબ મળે છે."

શ્રી ભગવાનુવાચ ।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥
क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

ક્યાંથી આવ્યો તને કાળો, ટાણે મોહ અર્જુન !;
આર્યે વર્જ્યો અકીર્તિનો-કર્તા, ન હેતુ સ્વર્ગનો. (૨)
ન નામર્દપણું પામ, પાર્થ ! છાજે ન એ તને;
હિયદુર્બળતા-ક્ષુદ્ર, છોડી ઊઠ પરંતપ !. (૩)

(હે રાજન ! શ્રીકૃષ્ણે શું કહ્યું ? તે આપ મનને સ્થિર રાખી સાંભળો.
આપે હમણાં જે ખ્યાલ બાંધ્યો છે અને અર્જુને ત્યારે બાંધ્યો હતો,

---

'કશ્મલ' શબ્દનો અર્થ કાળાશ અગર મલિનતા થાય છે, પણ અહીં
મોહ શબ્દ બંધબેસતો હોઈને કેટલાક ટીકાકારોએ મોહ શબ્દ લીધો છે.
આપણે 'કાળો મોહ' એવો લાક્ષણિક અર્થ દાખલ કર્યો છે.

તેના [illegible] તો [illegible] કહ્યું.) હે ! અર્જુન! (તું તો [illegible] આ ટાણે) આ તારું આ [illegible] મોહ તારામાં ક્યાંથી આવી [illegible] આર્યપુરુષોને [illegible] એવો મોહ [illegible] નથી. વળી એ સ્વર્ગને દેનાર પણ નથી (ઊલટો [illegible] અપકીર્તિને દેનાર છે.) (આ લોકમાં પણ અપજશને જ દેનાર છે.

હે પૃથાના પુત્ર! આમ નામર્દ ન થા, તને એ ન છાજે, તું તો પરંતપ (શત્રુઓને સંતાપ કરનાર) છો. માટે ક્ષુદ્ર એવી હૃદયની નબળાઈને છોડીને ઉઠ, ઊભો થા.

નોંધઃ–

ઊજળા અર્જુનને કાળાશ ન શોભે! તારામાં કટાણે આ કાળાશ ક્યાંથી પેઠી? આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણ એમ કહેવા માગે છે કે, એ વૃત્તિ ઊજળી નથી પણ કાળી છે. ઊંડી ઊંડી એમાં મોહની કાળાશ ભરી છે. એણે જ તારા ઊજળા અંતરને કાળું બનાવ્યું છે અને તેથી જ આ વિષાદ, રુદન ઇત્યાદિ લક્ષણો તારામાં ઊભાં થયાં છે. તારામાં શુભને બા'ને જે અશુદ્ધભાવ આવ્યો છે તે નથી તો પ્રસંગોચિત કે નથી તો સમયોચિત એટલે કે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળ એ ત્રણે, એ ભાવ માટે બંધબેસતાં નથી. સારાંશ કે દ્વારકામાં તું મારી પાસે આવ્યો અને તારા પક્ષમાં મને મેળવવા યત્ન કર્યો તે વેળાએ એટલે કે યુદ્ધના ઠરાવની પહેલાં જ આ ભાવ સ્ફુર્યો હોત તો તેની કિંમત જુદી હોત. મેઘ વૃષ્ટિ કરીને સારું ત્યારે કરી શકે કે જો ક્ષેત્ર અને કાળ બન્ને યોગ્ય હોય! ઉપરક્ષેત્રે કે અકાળે થયેલી વૃષ્ટિ શા ખપની? સંભવ છે કે તે તો ઊલટી બગાડ જ કરે. તે જ રીતે અત્યારે સ્ફુરેલો આ ભાવ કટાણાનો અને કુક્ષેત્રનો છે. એ તો આ યુદ્ધસ્થળ છે અને વળી લડવાનું ટાણું આવી ગયું છે. બન્ને સૈન્યે પૂરી તૈયારી કરી લીધી છે. આને ટાણે તારા જેવા ક્ષત્રિયવીરને રણસંગ્રામમાં જોડાવું જોઈએ એમ એક સામાન્ય માણસ પણ કબૂલ કરશે. તું કદાચ એમ કહીશ કે ત્યારે તો દ્રૌપદીના પ્રસંગોને

લીધે મારા દિલમાં દુર્યોધન પ્રત્યે ડંખ હતો એટલે ન સૂઝયું પણ અત્યારે તો સૂઝયું છે ના ? હું એજ કહેવા માગું છું કે, ત્યારે ન સૂઝવામાં જે કારણ હતું તેની જ અત્યારે બીજી બાજુ દેખાઈ રહી છે, એટલે જ અર્જુન ! આવા મેલા–મોહને આર્યોએ+ એટલે કે મોક્ષાર્થીઓએ વર્જેલ છે. કારણ કે એ હમેશાં મોક્ષમાર્ગથી ઊલટા એટલે કે બંધનને માર્ગે લઈ જાય છે. માટે તું અગાઉ બોલી ગયો તેમ જો ખરેખર શ્રેય* ઇચ્છતો હોય તો એનાથી જલદી વેગળો જ થઇ જા. કદાચ તું કહીશ કે ભલે મોક્ષ ન મળે પણ સ્વર્ગ તો મળશે ને ? તો પણ હું કહું છું કે, ના. એને પરિણામે સ્વર્ગગતિ પણ નથી. ઊલટો એ મેલોમોહ તો અધોગતિએ લઇ જનાર છે. ખરું પૂછે તો એ આ જગતમાં પણ અપયશ જ આપે છે. આ રીતે મોહ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ ભયંકર છે એમ નહિ પણ આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક × દૃષ્ટિએ પણ હાનિકર્તા છે. આવા મોહનું મૂળ નામર્દાઈ છે. જો પૃથા કેવી સહનશીલ છતાં વીર છે ? તું પૃથાનો પુત્ર છો માટે વીર છો. તને આવી નામર્દાઈ ન શોભે. તું કહીશ કે હું દેહબળમાં વીર છું પણ મારું હૃદય ભાંગી ગયું છે, એટલે શું કરું ? હું પણ તને દેહબળના અર્થમાં કાયર નથી કહેતો.

+ આર્ય એટલે સંત્યાર્થી અથવા મોક્ષાર્થી. આવાજ અર્થમાં આ શબ્દ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અને જૈન–સૂત્રોમાં પણ આવે છે જુઓ ધમ્મપદ. જુઓ શ્રી આચારાંગ જૈન સૂત્ર ૨. ૨. ૮.

* " न च श्रेयोऽनुपश्यामि " अ. १–३१.

× કૃષ્ણ, નીલ અને કપોત ત્રણે લેશ્યા કાળાશવાળી કહેવાય છે, તે નરકગતિના જીવોને મુખ્યપણે હોઇ શકે છે, સ્વર્ગગતિના જીવોને નહિ ! માટે એ ત્રણે અપ્રશસ્ત છે. સંસારમાં પણ એવા જીવો ક્ષુદ્ર, સહુને અવિશ્વાસપાત્ર અને હલકા ગણાય છે.

ઉ. ૩૪મું અધ્યયન.

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

અર્જુન બોલ્યા:—

ભીષ્મ ને દ્રોણની સામે, રણમાં મધુસૂદન; !
બાણો કેમ સજું ? તેઓ પૂજ્ય છે અરિસૂદન. !

• જુઓ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, દશમું અધ્યયન.

હણ્યા વિના ગુરુ મહાનુભાવી,
આ લોકમાં ભીખીય ખાવું સારું;
અર્થે સ્પૃહ ગુરુ હણીનેય માત્ર,
રક્તે ભર્યા ભોગ અહીં જ માણું. × (૫)

અર્જુન (કલ્પ્યાં નહોતાં એવાં શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો સાંભળીને શરમાઇ તો ગયો પણ પાછો થોડી જ વારમાં જરા ઠીક થઇને ધીમે સ્વરે) બોલ્યો : ભલા મધુસૂદન! (આપે પણ મધુ દૈત્ય હતો એટલે એની સામે ટક્કર લગાવી, પણ આ તો મારા દેવ+ છે. તો પછી કહો) રણમાં (જોડાઇને) ભીષ્મ અને દ્રોણ (સમા ગુરુઓની સામે શું મારે શસ્ત્રોથી લડવું ? એમની) સામે શસ્ત્રાસ્ત્રોથી તો હું કેમ જ લડી શકું ? ઓ અરિસૂદન! (આપ પણ શત્રુનો જ નાશ કરનાર છો, જ્યારે) એ તો મારા પૂજનીય પુરુષો છે, શત્રુ નથી. બોલો! હવે હું શી રીતે યુદ્ધમાં જોડાઈ શકું ?

દ્રોણ જેવા મહાનુભાવી ગુરુઓને ન હણીને કદાચ આ લોકમાં ભટકીને ખાવાનો વખત આવે તોયે બહેતર છે. (આપ જો કહેતા હો કે ભીષ્મ અને દ્રોણ તારા ગુરુઓ ખરા, પણ તેઓએ પોતે જ ધર્મરાજને કહ્યું છે કે (અમારો નૈતિક ટેકો તો તમને જ છે પણ શું કરીએ અર્થ-પોષણને સંબંધે કરીને અમે કૌરવો સાથે બંધાઈ ગયા છીએ*) તો પછી એમનું મહાનુભાવી ગુરુપણું ક્યાં રહ્યું?" આના જવાબમાં પણ હું તો નમ્રભાવે એટલું જ કહીશ કે) ભલે એ ગુરુઓ અર્થલોભી હોય તોય (જેવા હોય તેવા પણ અમારા ગુરુ તો ખરાને? માટે અમારે મારવા

× આ ચરણો મિશ્ર-ઉપજાતિમાં છે.

+ 'पितृदेवोभव' 'आचार्यदेवोभव' એમ શ્રુતિઓ કહે છે.

* મહા ભા. અ. ૪૩, શ્લોક ૩૫, ૫૦, ૭૬, લો. તિ૦ ગુ. ગી. પૃ. ૬૨૬.

[illegible]

श्री गर्गायो
या गौ नयेषु : ।
निशीथिवाम —
धार्तराष्ट्र: ॥६॥

[illegible] સારું જાણું છું તો ?,

[illegible] [illegible], જાણો [illegible] :

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ના,

જે [illegible] [illegible] છે [illegible]. (૧)

([illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible]! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] (૧) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (૨) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી [illegible]!) આમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જ નથી. [illegible] જ [illegible] નથી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી.

([illegible] આપ કહેશો કે "[illegible] જ [illegible]." ઠીક છે! આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]! [illegible] [illegible] તો [illegible]!) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] જ [illegible] છે.

* [illegible] આ ખંડ પ્રચલિત [illegible] [illegible] [illegible] નથી. એને ‘[illegible] [illegible]’માં પ્રચલિત ઉપનિષદોમાં રાખ્યું છે.

નોંધ:—

અર્જુનને પોતાની ભૂલ છે પણ ખરી એ મોહદૃષ્ટિને લીધે ભાગીને આવે છે. સાધકમાત્રને આ જ મૂંઝવણ નડે છે. માટે જ ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે, "સાધકો! પ્રથમ તમે શોકશલ્ય (શોકદૃષ્ટિ)ને દૂર કરો અને નમ્રતા સાગરના ફળનો આધાર તમારા અંતરે શોધેલા સત્યનો તમારી ભાવ પર સંયમપૂર્વક અને સાવચેતીપૂર્વક આગળ કરો. જો એમ નહિ કરો તો વારંવાર મૂંઝવણ ઊભી થવાની. ખરેખર અર્જુન એ રીતે જ મૂંઝાઈ ગયો છે. જેથી તે કહે છે:—

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥

હું કાર્પણ્યદોષથી ધર્મ ભૂલ્યો,
ને મૂંઝાયું ચિત્ત એવો પૂછું છું;
નક્કી જે હો, શ્રેય મારું કહે તે;
શર્ણે આવ્યો શિષ્ય હું શીખ દે તું. (૭)

(ખરેખર કૃષ્ણ! આપ કહો છો તેમ જ) કૃપણતાના દોષે કરીને કહો કે દીનતાના દોષે કહો—પણ મારી સ્વાભાવિક વૃત્તિ–વીરતા હું ખોઈ બેઠો છું અને એથી જ મારો ધર્મ શો? મારું કર્તવ્ય શું? તે સમજવામાં મારું ચિત્ત ગોથાઈ ગયું છે.

નોંધ:—

(' જ્યાં આત્મા શિથિલ થાય ત્યાં સ્વભાવ સ્થિરતા ગુમાવી

× આ ઉપજાતિ વૃત્ત છે; ગુ. સમ. માં 'શાલિની' રૂપે ગોઠવ્યું છે.

બેસાય અને પછી મુગ્ધ થયેલું ચિત્ત પોતાના કર્તવ્ય સંબંધે સ્પષ્ટ નિશ્ચય ન કરી શકે' એ આપનું કથન મારે માટે અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે પણ ત્યારે હવે મારે શું કરવું? આવી સ્થિતિમાં આપે જ કહ્યું હતું કે સદ્‌ગુરુશરણ સિવાય કોઈ માર્ગ નથી તો હવે હું આપથી વિશિષ્ટ બીજા કયા સદ્‌ગુરુ શોધું?) હું તો આપનું જ શરણું સ્વીકારું છું. (હવેથી આપ મારા મિત્ર નહિ પણ અનન્ય શરણ આપનાર ગુરુદેવ તરીકે મારા હૃદયકમળમાં બિરાજો) અને આપને જ હવે હું પૂછું કે મારે માટે જે કંઈ કલ્યાણકર હોય, તે મને નિશ્ચયપૂર્વક કહો. હું તમારો શિષ્ય છું. તમે જ મને શીખ આપો.

અહીં અર્જુનને એટલું તો દેખાયું કે, 'સ્વધર્મ કે સ્વકર્તવ્યનો માર્ગ જો પોતાને જ ખરેખર સૂઝ્યો હોત તો પોતાની આવી ખિન્ન, પરવશ અને દીન દશા ન હોત. એટલે જ એણે પોતાની બૌદ્ધિક દલીલોનાં હથિયાર હેઠાં મેલી દીધાં અને સદ્‌ગુરુશરણ સ્વીકારી લીધું. આ રીતે સાધકમાત્રે મંથન-કાળમાં અભિમાનને છોડીને-કોઈપણ પ્રેરક અવલંબન પકડી લેવું જોઈએ. મનસ્વીપણાના એકલા તર્કો સાધનામાં ડખલ કરે છે. સ્વચ્છંદનો નિરોધ થયા વિના મોક્ષનો માર્ગ મોકળો થતો નથી અને સ્વચ્છંદનિરોધ (૧) કાં તો હૃદય ગુફાની ઊંડાણમાંથી આવતા × અને સંયમમાર્ગે પ્રેરતા આત્માના અવાજને પોતાની જાતના ભોગે (પરને ભોગે નહિ.) વફાદાર રહેવાથી અને (૨) સદ્‌ગુરુને શરણે જવાથી જ થઈ શકે છે.

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥

'छंद निरोहेण उवेइ मुक्खं' જૈન ઉ. સૂત્ર અ. ૪ થું

દેવોનું [illegible] કે ભોમનું,
[illegible] ને [illegible] રાજ્ય;
પામ્યા છતાં [illegible],
મારો હરે ઇંદ્રિયોનો શોક.

([illegible]) [illegible] સમૃદ્ધિ, સંપત્ત અને [illegible] ઇંદ્રિયોને [illegible] ઇંદ્રિયોને [illegible] શોક ટાળવા માટે તે સમર્થ નથી જો !

નોંધ:–

"અર્થાત્ કે હું આપનું શરણું તો સ્વીકારું છું પણ કૃપા કરીને આપ મને યુદ્ધ માટે આજ્ઞા ન કરશો. કારણ કે સ્વર્ગનું ઇંદ્રપણું કે મર્ત્યલોકનું ચક્રવર્તીપણું આ મારો શોક નહિ ટાળી શકે." આવો અર્જુનનો કથિતાશય છે. 'ચેલા તેરા મગર હુકમ કરના મેં કહું ઐસા' એ બે વાતને કેમ બને ? જો કે આખરે તો અર્જુને પોતાનું એટલુંય અભિમાન ગાળી જ નાખ્યું છે પણ અત્યારે તો એ કહે છે કે "સો વાતની એક વાત એ કે હું નહિ લડું" સાધકને આ બધી ઘટનામાંથી એકેએક બાબત પોતા પરત્વે ઘટાવી લેવાની છે. મન પણ હંમેશા આત્મા કને આમ જ લટકાં કરતું હોય છે.

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

સંજય બોલ્યા:–

હૃષીકેશ પ્રતિ એમ, ગુડાકેશ ×પરંતપ;
બોલી 'નહિ લડું' એવું, વદી અંતે થયો ચૂપ. (૯)

× મૂળમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બે વિશેષણો વપરાયાં છે, છતાં

(રાજન્! એમ ધૃતરાષ્ટ્રને) સંજયે કહ્યું:—

આ પ્રમાણે હૃષીકેશને કહીને ગુડાકેશ અને પરંતપ 'હું
(અર્જુન) ગોવિંદ! માટે હું લડવાનો નથી' (એમ છેલ્લું વાક્ય)
બોલીને ચૂપ થઈ ગયો.

નોંધ:—

હૃષીકેશ અને ગોવિંદ એ વિશેષણો ઇંદ્રિયોના સ્વામી અંતરાત્માને
યથાર્થ લાગુ પડે છે. અને 'ગુડાકેશ' તથા 'પરંતપ' એ વિશેષણો
સાવધાન અને તપસ્વી મનને લાગુ પડે છે.

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

હસતા હોય એ પેઠે, હૃષીકેશ મુવાક્ય આ;
રાજન્! બે સૈન્યની વચ્ચે, તે ખેદવંતને કહ્યું. (૧૦)

હે રાજન્! બે સૈન્ય વચ્ચે ખિન્ન થઈ બેઠેલા (એવા અર્જુન) ને
(જોઈને) જાણે જરા હસતા ન હોય (એવું મુખ કરીને) હૃષીકેશે આ
પ્રમાણે કહ્યું:—

નોંધ:—

'અર્જુનનો ખેદ અને શ્રીકૃષ્ણનું હસવું' એ વાત વાચકને
બેહૂદી લાગશે કે "શું રોનારનાં આંસુ લૂછવાને બદલે ત્યાં હસવું
છાજે? એ તો નિર્દયતા ગણાય!" પણ અહીં આ રીતે એ
લક્ષણ લાગુ પડે તેમ નથી. કારણ કે અર્જુન સારી પેઠે જાણે છે કે
પોતા પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણની ભારે દયા છે; અર્જુનનો પ્રસંગ જ
જુઓને! એ એક તરફથી એમ કહે છે કે, "મારું શ્રેય શામાં છે
તે મને કહો અને મને દોરો. હું તમારે શરણે આવી તમારી શિષ્ય-

એકજ ગર્ભસૂચક હોઈ 'ગોવિંદ'ને બદલે 'અંત' શબ્દ અર્થમેળ ખાતર
વધાર્યો છે.

વૃત્તિ સ્વીકારું છું." અને વળી બીજી તરફ કહે છે કે, "પણ જો જો હોં, હું યુદ્ધ તો નહિ કરું." કેવી બેહૂદી વાત ! આ સાંભળીને જ એમણે સ્મિત કર્યું છે. જો કે અર્જુનને આ સ્મિતે ખૂબ શરમાવી મૂક્યો અને એટલે જ એ ચેષ્ટા ત્યાં જરૂરી હોઈને જ શ્રીકૃષ્ણે કરી છે એમ મનાવું જોઈએ. સદ્ગુરુ હંમેશાં સાધકની અનેક પ્રકારે કસોટી કરીને જ પછી ભૂખ જોઈ યોગ્ય જ્ઞાનવાની પીરસે છે. અને ખરી લિજ્જત પણ ત્યારે જ આવે છે. વળી શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માનો અહીં સમતાયોગ પણ અજબ દિસે છે. બીજો કોઈ અધૂરો એ જ સ્થળે હોત તો એમ જ કહેત, "આવી કાયરતા જ તારામાં હતી તો પછી દ્વારકામાં મારે પગે પડી મને અહીં લગી કેમ તેડી લાવ્યો ? દુર્યોધન જેવા પાસે મારે તારે ખાતર વિષ્ટિ કરવા જવું પડ્યું; મને કૌરવોની આંખે કર્યો; આ બધાને કુચે માર્યા અને હવે કહે છે કે નહિ લડું !" આમ કહીને ક્રોધથી ભભૂકી ઊઠત. અને બન્ને સૈન્યની વચ્ચે બિચારા અર્જુનની પટકી પાડી નાખત ! પણ આ તો સમદૃષ્ટિ પુરુષ હતા એટલે ઠંડે કલેજે જ જરા સ્મિત કર્યું અને કહેવા લાગ્યા. કેવી સ્થિરતા ! કેવી સમતા ! હવે એ (શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા) શું કહે છે તે જોઈએ:—

श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—

અશોચ્યોને અનુશોચે, ને પ્રજ્ઞાવાદ+ તું વદે;
ગયા પ્રાણ રહ્યા પ્રાણ, તેનું શોચે ન પંડિતો. (૧૧)

+ 'प्रज्ञावाद' શબ્દમાંથી 'મધુસૂદન' નામના ગીતા-વિચારકે 'प्रज्ञ + अवाद' એવો પદચ્છેદ કરી તું પ્રજ્ઞ (ડાહ્યો) છે છતાં પ્રજ્ઞ ન બોલે,

[illegible]

[illegible] હોતા નથી. [illegible] આચારોમાં [illegible]

* [illegible] ન [illegible]।
[illegible] ॥
[illegible] મહારાજ! [illegible] ॥

[illegible] હે મહારાજ!
[illegible]

[illegible]

વાતને નીચેના આકારમાં પ્રગટ કરે છે કે "જે આત્મવાદનો લોક
કર્મવાદ અને ક્રિયાવાદ સાથે પોતાના સ્થાન પ્રમાણે સમન્વય
ત્યાં તે આત્મવાદ સાધક નહિ પણ ઘાતક નીવડે છે. કારણ કે
એકાંતવાદ આવી જાય છે. જ્યારે ખરી રીતે અનેકાંતવાદ હ
જોઈએ. જ્યાં એકાંતવાદ છે ત્યાં અજ્ઞાન છે અને અનેકાંત
છે ત્યાં જ્ઞાન છે."

नत्वेवाऽहं जातु नाऽऽसम् न त्वं नेमे जनाऽधिपा
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहांतरप्राप्तिर्धीर

કે તને એમ લાગે છે કે "આ યુદ્ધમાં મરનારા પાછા જન્મશે જ નહિ અથવા તો એમની સાથેનો તારો સંબંધ કાયમ માટે છૂટી જશે. અને તેથી જ તું એમનો ઋણી રહેવાના ભયે ત્રાસી રહ્યો છે. પણ હું તને કહું છું કે) તું, હું અને આ રાજાઓ પૂર્વકાળમાં કદી નહોતા જ (જન્મ્યા) એમ પણ ન જાણતો અને હવે પણ ભવિષ્યે કદી નથી જ (જન્મવાના) એમ પણ ન જાણતો. (કારણ કે આપણા જન્મવા અને મરવા પાછળ પણ કારણો હોય છે. આપણે એકબીજા ભેળા થયા છીએ, એમાં પણ ઘણાં કારણો છે. જેમ ઘડો તૈયાર થવા માટે એકલો કુંભાર જ બસ નથી એ તો માત્ર એક નિમિત્ત છે, તેમ તું, હું અને આ સૌ, આ યુદ્ધમાં પણ નિમિત્તરૂપ છીએ. જેમ ઘડા પાછળ માટી એ મૂળકારણ છે તેમ આપણા સહુમાં રહેલા 'આત્મા'ને સ્પર્શેલા વિકારો મૂળકારણ છે. છતાં માટી જેમ ઘડામાં ઓતપ્રોત છે તેમ આત્મા, દેહ સાથે ઓતપ્રોત નથી એ વાત પણ તું ન ભૂલતો.)

(ભારત!) જેમ દેહધારીને પોતાના આ લોકમાં મળેલા દેહમાં બાળપણ, જુવાની અને ઘડપણ એમ ક્રમેક્રમે ત્રણે અવસ્થાઓ આવવાની જ (એનો તને ખ્યાલ છે) તેજ રીતે પરલોકમાં પણ બીજો દેહ મળવાનો છે (એનો ધીર પુરુષ-પંડિત પુરુષને ખ્યાલ હોય છે.) માટે (બાળપણ ચાલ્યું જતાં જેમ જુવાન રડતો નથી તેમ) ધીર પુરુષ ત્યાં (શરીર કિંવા પ્રાણમાં) મૂંઝાઈ પડતો નથી (એટલે કે, આત્મનિશ્ચયમાં દૃઢ રહે છે.)

નોંધ:—

બારમા શ્લોકમાં પુનર્જન્મવાદના મહાન સત્યનું નિરૂપણ છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને એમ કહેવા માગે છે કે "દ્રોણાચાર્ય વગેરેનાં અહે-સાનો તારા ઉપર તું માને છે પણ કદાચ એમ પણ કાં ન હોય કે, આ પહેલાંના ભવમાં તારા એ ઋણી બન્યા હોય એનો આ ભવે તને શિક્ષણ આપીને બદલો વાળ્યો હોય. કદાચ એમ ન હોય અને માની લે કે, આ ભવે જ એમનો નવો ઉપકાર તારા પર ચડ્યો છે, તોય

તે ઉપકારનો બદલો આ જ ભવે આપી દેવો રહ્યો છે એમ ન માનતો. કારણ કે જ્યાં લગી લગારે આસક્તિ છે, ત્યાં લગી દેહીને પુનર્જન્મ ધર્યા વિના છૂટકો નથી. પણ આ પરથી 'કોઇના ઋણનો' બદલો જ તારે આ ભવે ન વાળવો એમ હું નથી કહેવા માગતો. તું જરૂર એમનું ઋણ ફેડવા માટે બનતું કરી છૂટ. પણ એ ઋણ ફેડવાની વિચારસરણી પાછળ તું મૂળ આત્મા ખોઈ બેઠો છે તેમ ન થવું જોઈએ. ખરી વાત તો એ છે કે તું આત્માને બરાબર સંભાળ એટલે આખા જગતનું ઋણ તેં વાળ્યું જ છે. તરત આ વાત તને ગળે નહિ ઊતરે, તને એમ પણ લાગશે—કે જો તમે 'આત્મા' ને સંભાળવાની વાત કરો છો તો 'હું નહિ લડું' એમ કહું છું એમાં શું ખોટું છે? 'લડવાથી તો પ્રાણહાનિ થાય, શું કોઇના પ્રાણ લેવા એ જ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ છે?' પણ તારી આ લાગણી જે શબ્દોમાં તું મૂકે છે, તે શબ્દો પણ પ્રસંગને છાજતા નથી. કારણ કે લડવું—એટલે બીજાના પ્રાણ લેવા માટે લડવું—એ કુભાવના હોય તો તો, તે યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ કદી ન હોઇ શકે. યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ ત્યારે જ હોઈ શકે કે જ્યારે એ યુદ્ધ પાછળ કોઇના પ્રાણ લેવાનો હેતુ ન હોય પણ સિદ્ધાંત જાળવવાનો જ હેતુ હોય. હા; તારી એટલી શંકા વાજબી છે કે, શું આવા માનવસંહારના યુદ્ધ સિવાય સિદ્ધાંતજાળવણી ન હોઈ શકે? પણ એનો જવાબ એ છે કે આ માનવસંહારક યુદ્ધ નિવારવા માટે મેં મારાથી બનતું કર્યું; પણ માનવદેહમાં રહેલા, મારું પણ ત્યાં ન ચાલ્યું, એટલે જ મેં તારું સારથીપણું કબૂલ્યું અને તે એટલા માટે કે, તારી વીરતાની પાછળ એકલી પશુતા કે આસુરવૃત્તિ નથી; પણ ભોળી માનવતા અને દિવ્યવૃત્તિ પડ્યાં છે. એમને જાગૃત કરવાનાં કે જેથી આટલા માનવ-સંહારક યુદ્ધને અંતે-તમારા પક્ષ અને દુર્યોધનાદિ પક્ષ વચ્ચેનાં ઊંડાં વેર-ઝેરોમાંથી જ સમજણ નીકળી જાય અને ભવિષ્યના જગતને માટેનું સાચા રસ્તાનું ભાન. એટલે હું કહી ગયો છું કે લડવાનું [illegible]

ર પણ આવા યુદ્ધ વિના અટકી જ ન શકે એમ નથી; પણ
તમારા બન્ને પક્ષે તો એવું જ છે, કારણ કે મારો માનુંષી પુરુષાર્થ
એકલો પૂરતો ન થગો. બીજાં બધાં કારણો કે જે હું આગળ ઉપર
ક્રમેક્રમે કહેવાનો છું તે યુદ્ધની તરફેણમાં હતાં એટલે મારે પણ
એની તરફેણમાં જ ભળવું પડ્યું. અર્જુન ! હું ખરું કહું છું કે
માનવી પુરુષાર્થ ભલે કરે. પણ પહેલાં તો એનો પુરુષાર્થ કશાય
ગૂઢ સ્વાર્થની ગંધવિહૂણો એટલે કે, સમભાવભર્યો છે કે કેમ
એટલું એ તપાસી લે એમ છતાં પણ જો પોતાનું ધાર્યું ન થાય તો,
બીજાં કુદરતી કારણોનું જે બાજુ વલણ હોય, તે બાજુમાં સાથ
આપી શકે તો (સમતાપૂર્વક સાથ) આપે, અને સાથ આપવા
જેવી સ્થિતિ પણ ન હોય તો, સમતાપૂર્વક એક કોરે બેસે પણ
એક સ્થિતિમાં રહ્યો રહ્યો મૂંઝવણના વમળમાં ન પડે. ભાઈ !
જો, મેં હથિયાર હેઠાં મેલ્યાં કારણ કે મારે માટે યુદ્ધ સંન્યાસનું
નિર્માણ છે. એટલે યુદ્ધમાં સક્રિય ભાગ મારી જાતને આપવાનો
નથી પણ તારે માટે એથી જુદું જ નિર્માણ છે. એટલે તારી
જાતને તો યુદ્ધમાં જોડ્યા સિવાય તારો છૂટકો જ નથી. એ ખાતર
હું તને એ જ વાત કહું છું કે પુનર્જન્મ છે, માટે તું 'એ મરી
જશે કે હું મારીશ.' એ વાતની ચિંતા ન કર. પછી તેરમા શ્લોકમાં
એ કહ્યું કે, "જેમ એક જ દેહમાં રહેલો આત્મા પોતાના આ એક
જ ભવમાં ત્રણ અવસ્થાઓ જુએ છે એની એને ખાત્રી છે તે
આ દેહ જ્યારે નષ્ટ થાય, ત્યારે પણ બીજી અવસ્થાઓ કે
ન હોય ? કારણ કે બીજો દેહ અને આ જ દેહનું અવસ્થાંતર
એમાં સ્થૂળભાવે ભલે ભેદ લાગતો હોય પણ તાત્વિક ભેદ કશો
નથી, એટલે કે, જેની સાથે એ જીવે સજાતીય કર્મોનાં સગપ
બાંધ્યાં છે, ત્યાં જ એ પાછો યોજાવાનો છે. હા; બહારની સ્થિતિ
એના સ્થૂળ દેહમાં ફેર પડે એ સંભવિત છે. પણ અંતરંગ સ્થિ
તિમાં ફેર ન પડે ત્યાં લગી બહારના સ્થૂળનો ફેર શા ખપનો

આમ સમજીને જ ધીરપુરુષ એટલે કે વીરતા સાથે ધીરતા પણ જોઇએ કારણ કે ધીરતાનો સંબંધ વિશેષપણે તો સૂક્ષ્મ સાથે છે હોઈ, મૂંઝાતો નથી. માટે તું પણ સૂક્ષ્મ તરફ જોવા માટે, ધીર થા. ધીરતા વગરની વીરતા બહુ કિંમતી નથી. હું ઇચ્છું છું કે તું જેમ દુર્યોધનાદિના સ્થૂળ દેહ ન પડે એમ ઇચ્છે છે તેમ સૂક્ષ્મ દેહ સુધરે એમ ઇચ્છ. અત્યારે તું એટલું તો બોલી ગયો કે દુર્યોધન તો દુષ્ટ બુદ્ધિનો છે. અને એની દુષ્ટ બુદ્ધિ એનો દેહ હણાય તો ય નથી જવાની અને દેહ રહે તોય નથી જવાની. એટલે એવો શોક કે વિચાર નિરર્થક છે. એને માટે તો તારે ઘણી સહનશીલતા કેળવવી પડશે અને સમતા સાધવી પડશે. એમ થશે તો તારી એ સહનશીલતાનો અને સમતાનો દુર્યોધનાદિને વહેલો કે મોડો જરૂર ચેપ લાગશે. જો કે મારી સલાહ તો એ જ છે કે, ચેપ લાગે કે ન લાગે તોય તારે તો એવા સાત્ત્વિક ફળની ઇચ્છા રાખીને પણ પુરુષાર્થ ન કરવો. તારે તો તારા પોતાના આત્માને જ સુધારવા તરફ દૃષ્ટિ રાખવાની છે એ વાત પણ હું તને આગળ કહેવાનો છું. જો કે એટલી બધી ઊંચી વાત અત્યારે તું ન સમજે એ બનવા જોગ છે; પણ વહેલાં કે મોડાં એવું સમજ્યા વિના છૂટકો નથી, માટે જ પ્રથમ તો એ કહું છું કે તું મૂંઝા મા. દેહને લગતો વિચાર અત્યારે છોડી દે, આત્માને લગતો વિચાર કર. સાધકે પણ પોતાના અંતરંગ સમરાંગણમાં શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માનો ઉપદેશ બરાબર લાગુ પાડવાનો છે. બીજી વાતઃ—

૧૩ મા શ્લોકને ઊંડાણથી જોઈએ તો એમાંથી એવો ભાવ પણ નીકળે છે કે, જેમ દેહધારીને પોતાનાં બાળપણ, જુવાની અને ઘડપણ કોઠે પડી જાય છે (ભલે બીજા જોનારને એનો બુઢાપો દુઃખકારી લાગતો હોય પણ એ બુઢાને તો આખરે બુઢાપો સદી જ જાય છે,) તેમ જીવને પણ પુનર્જન્મ ગમે તેટલો ભયંકર લાગે તોય સદી જાય છે. આથી આવું વિચારીને વીરપુરુષ પુનર્જન્મ

...તેથી મૂંઝાતો નથી. એની સ્થિતિ તો ' બાલાગર સમ સુખ
...પા. અમ ફિકર નહીં મુને તરંગથી ' જેવી હોય છે. જ્ઞાની અને
અર્ધદગ્ધમાં આટલો જ ફેર છે કે જ્ઞાની પુનર્જન્મથી નથી બ્હીતો
પણ પુનર્જન્મનાં કારણોથી બ્હીએ છે. જ્યારે અર્ધદગ્ધ તો કદાચ
પુનર્જન્મથી બ્હીએ છે પણ પુનર્જન્મનાં કારણોથી તો વધારે ઊંડો
વધાર પાપપ્રવૃત્તિમાં ઊતરી જાય છે. એટલે જ જ્ઞાનીના પુનર્જન્મ
ટળે છે.

(કારણ કે પુનર્જન્મનાં કારણો ટળવાથી કાર્ય ટળે જ.)
પણ અજ્ઞાનીના પુનર્જન્મ ટળતા નથી. (કારણ કે બધાં
કારણો ભેગાં મળે તો કાર્ય થાય જ.) પણ આવી દશા સહેજે
મળતી નથી. એને સારુ પ્રથમ તો અભ્યાસની જરૂર પડે છે.
માટે એ અભ્યાસ વર્ણવતાં કહે છે:—

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥
यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

ઇંદ્રિય-વિષયસ્પર્શો, અનિત્ય આવતા જતા;
ટાઢતાપનાં સુખોદુઃખો, દીએ કૌંતેય ! તે સહ. (૧૪)
કારણ કે નરશ્રેષ્ઠ ! જે નરને ન એ પીડે;
દુઃખે સુખે સમો ધીર, તે અમૃતત્વ+ યોગ્ય છે. (૧૫)

(અર્જુન ! હવે તો તું વિચારમાં પડી ગયો ખરું કે ? તને એમ
લાગે છે કે, જો 'દેહાંતર' એ પણ બાળક, જુવાની અને બુઢાપા જેવો
પર્યાયાંતર હોય, તો આ જન્મ અને મરણથી આટલાં બધાં સુખદુઃખ

+ મોક્ષગતિ મેળવવા માટે.

ક્યા મારગે જાય છે ? જગતના બધાએ સંસારીઓનો આનો નિત્યનો અનુભવ છે, તો શું તે ખોટો છે ? અને ખોટો છે તો ક્યા કારણે? વળી તેને એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ ખોટો હોય તો પછી 'સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખના અભાવ' માટે જ સર્વ દેહીઓની પ્રવૃત્તિ છે*

એટલે એ પ્રવૃત્તિ જ શા માટે ? કારણ કે 'હેતુ વિનાની પ્રવૃત્તિ પણ શી ? એ દૃષ્ટિએ પણ આ યુદ્ધ તો ગમે તે રીતે નકામું જ ઠરે છે." પણ આ માન્યતા તારી ભૂલભરેલી છે. પ્રવૃત્તિનો હેતુ તો અમુક બંધનમુક્તિ-મોક્ષ છે. એ મોક્ષમાર્ગમાં 'સુખ' અવશ્ય છે, પણ એ સુખ આત્માધીન હોય છે. જ્યારે તું જે સુખની વાત કરે છે તે પરાધીન છે. વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંયોગોથી એ વેદાય છે. માટે જ એ પરાધીન છે. સુખની બીજી બાજુમાં દુઃખ પડ્યું છે. જ્યારે આત્માધીન સુખમાં, દુઃખનો છાંટોય નથી. આવું આત્માધીન સુખ મેળવવા માટેના બે માર્ગો છે. એક એ કે વિષયોથી ઇંદ્રિયોને વેગળી રાખીને એકાંતમાં રહી તપશ્ચર્યા-દ્વારા એવી સ્થિતિ કરી મૂકવી કે પછી વિષયોને ઇંદ્રિયોનો સંગ થાય તોય આત્મા અડોલ રહે અને બીજો માર્ગ એ કે, ઇંદ્રિયોનો અને વિષયોનો સંગ બળાત્કારે ન ઇચ્છવો; પણ પોતે જે ક્ષેત્રોમાં હોય તે ક્ષેત્રોમાં સંગ ટાળવાનો શક્ય પુરુષાર્થ કરવા છતાંય થાય તો એ સંગથી જે કંઈ ટાઢું, ઊનું, સુખ કે દુઃખ થાય તે ક્ષણિક જ માનીને એમને ધૈર્યપૂર્વક સહી લેવું. અધીરા થઈને અકળાવું પણ નહિ અને અભિમાની થઈને ફુલાવું પણ નહિ. આ બીજો માર્ગ તારે માટે પથ્ય છે માટે જ તને યુદ્ધ કરવાનું કહું છું.

---

* सर्वत्र सर्वस्य सदा प्रवृत्तिर्दुःखस्य नाशाय सुखस्य हेतोः ।
तथाऽपि दुःखं न विनाशमेति सुखं न कस्यापि भजेत् स्थिरत्वम् ॥

અર્થ : બધા જીવોની પ્રવૃત્તિ દુઃખના નાશ માટે ને સુખપ્રાપ્તિ માટે છે છતાં તેમ થતું નથી.

હે કુંતીના પુત્ર! (જેમ કુંતીમાતાએ ઘણાં દુઃખો, ગરમી અને સુખદુઃખો સહ્યાં છે તેમ તું પણ) આ ઇંદ્રિયો અને વિષયોના સંયોગથી સંતાપકારકમાં જન્મતી સ્થિતિ કે જે ઠંડી અને ગરમી, સુખ અને દુઃખ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વોને આપે છે, તે સ્થિતિ (જે ભાવકર્મ* કહી છે. કારણ કે) ઉપજવાના અને લય પામવાના સ્વભાવવાળી હોઈને-અનિત્ય છે. માટે હે ભારત! (જે ભારતકુળમાં અનેક ક્ષમાશીલ રત્નો પાક્યાં છે તે કુળના સપૂત!) તું તેને ધ્યાનથી સહન કરી લે.

કારણ કે પુરુષમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે અર્જુન! જે પુરુષને એ (માત્રા-સ્પર્શો) વ્યાકુળ કરતા નથી અને એથી જ જેને સુખ અને દુઃખ બં સમાન લાગે (એવો અભ્યાસ પડી ગયો) છે તે ધીરપુરુષ જ અમૃતત્વ મોક્ષને માટે યોગ્ય છે.

નોંધ:—

અર્જુનને જે શ્રેય જોઈતું હતું તે શ્રેયનો ખરો માર્ગ શ્રીકૃ
સંક્ષેપે તો ઉપર જ બતાવી દીધો. એમણે એમ પણ સૂચિત કર્યું
તને જે ખેદ થયો છે તેનું કારણ પણ ક્ષણમાં ઉપજી પાછાં ભ
જવાના સ્વભાવવાળા-અનિત્ય માત્રાસ્પર્શો છે. માત્રાસ્પર્શો
ખૂબ ભાવવાહી છે. એનો શાસ્ત્રીય પરંપરાએ ચાલતો આ
અર્થ તો ઉપર આપ્યો જ છે. પણ 'માત્ર જેનો થોડો સ્પર્શ
છતાં છેક સ્થિરતા ગુમાવી દે છે, તેવો સરળ અર્થ લઈએ

* આ સ્થિતિને જૈન પરિભાષા પ્રમાણે ભાવકર્મ કહેવામાં આ
ભાવકર્મ જ દ્રવ્યકર્મના હેતુભૂત છે, અને જે દ્રવ્યકર્મને
સુખદુઃખાદિ થાય છે, તે ક્ષણિક જ હોય છે કારણ કે તે મૂળે
છે અને પુદ્ગલનો સ્વભાવ જ સડી-પડીને વિધ્વંસ થવાનો છે;
અનિત્ય છે. જુઓ જૈન સૂત્ર ઉ. ૨૮ મું.

બહુ દૂર ન જવું પડે ને ગંભીર અર્થની સહેજે પકડ થઈ જાય તેમ છે. 'શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ' એ માત્રાસ્પર્શનું વિશેષણ છે એ તો નક્કી; પણ કેટલાક ભાષ્યકારો એને બે જોડકાંનો 'દ્વંદ્વ-સમાસ' માને છે, જ્યારે કેટલાક 'મધુસૂદન' જેવા ટીકાકારો 'ટાઢીગરમીને લીધે થતાં સુખદુઃખને દેનારા માત્રાસ્પર્શો એવો અર્થ લે છે. પણ ટાઢુંઊનું–સુખદુઃખ એમ જોડકાં લેવાં એ વધુ બંધબેસતું છે. એકને જે ટાઢું લાગે તે જ બીજાને ઊનું લાગે છે, એકને જ્યાં સુખ લાગે ત્યાં જ બીજાને દુઃખ લાગે છે, એટલું જ નહિ પણ એકની એક વ્યક્તિને અમુક વસ્તુ અમુક ક્ષણે ટાઢી લાગે ને અમુક ક્ષણે વળી એ જ વસ્તુ ગરમ લાગે છે. આ બધું જોતાં આ બાહ્ય પદાર્થોના સંગે ઇંદ્રિયોની મદદથી થતાં સુખદુઃખો બધાં ક્ષણિક જ છે. ક્રોધ અને કામના વેગનું પણ તેવું જ છે. હુમલા વખતની એક ક્ષણ સંભાળી લીધી, એટલી ધીરજ ટકી કે પછી બાકી શું રહ્યું ? પણ એ બધાંનું હુમલા વખતે–અનાદિ કાળથી ઇંદ્રિયોની મદદથી લીધેલાં સ્વાદનાં ચટકાંની આદતનું જોર એટલું બધું હોય છે કે ત્યારે આત્મા પોતાનો નિરાકુળ સ્વભાવ ચૂકી–વ્યાકુળતામાં ફસાઇ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે વ્યાકુળતા આવ્યા પછી પણ ચેતી જવાય અને આત્મા ન ભળે તો ત્યાં લગી પણ વાંધો નથી. છેવટે આવા વારંવારના આત્માના સાવચેતપણાને લીધે એ સાધકને ધીરતા રાખવાનો અભ્યાસ પડી જાય છે. એટલે તે બીજા સામાન્ય માણસ કરતાં અદ્ભુત શ્રેષ્ઠ લાગે છે અને એમ કરવાથી આખરે તે સુખ અને દુઃખ બન્નેમાં સમાન રહેવાના સ્વભાવવાળો સહેજે બની જાય છે અને તેથી તે અમૃતત્વને પાત્ર બને છે. એટલે કે 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે' એવી આત્મમસ્તીમાં મહાલી શકે છે.

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥१८॥

ન અસત્ તરફની સત્તા, સત્નો અભાવ ના કદી;
એ બન્ને તત્ત્વનો છેડો, દીઠો છે તત્ત્વદર્શિએ. (૧[...]
અનાશી જાણ તેને તું, જેથી આ સર્વ વિસ્તર્યું;
એ અવિનાશીનો નાશ, કરવા ન સમર્થ કો. (૧૭[...]
અપ્રમેય–અવિનાશી, નિત્ય એવા શરીરીના;
દેહો તો અંતવાળા છે, માટે તું લડ ભારત! (૧[...]

(પ્યારા) ભારત! હજુ તું મારી વાતને બરાબર સમજી શ[...]
નથી. હું, તને તું બીજી રીતે પણ ચોખવટથી કહેવાની તક લઉં. તો બ[...]
આ વિશ્વમાં) જે અસત્ છે (તે વાસ્તવમાં અસત્ છે એટલે)
સત્તા-હસ્તી-(દેખાવ પૂરતી ભલે લાગે પણ કાયમી સંભવતી જ)
અને જે સત્ છે તેની હસ્તી દેખાવામાં ભલે ન ભાસે તોય કદી [...]
મટતી નથી. (આ મેં તને તદ્દન છેડાની એટલે કે સિદ્ધાંતની વાત [...]
છે. આને તું બરાબર યાદ રાખીશ તો સૃષ્ટિના તત્ત્વજ્ઞાનનો સાર [...]
જ આવી જશે સમજજે. એટલે જ) તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ આ છેડા [...]
છે, (એટલે કે આ બન્ને તત્ત્વોના પાર પામીને તે જગતના પા[...]
જેવા છે. તેવા પુરુષોએ બધું જ જાણી લીધું છે.)×

× સરખાવો આચારાંગ સૂત્ર 'एगं जाणइ से सव्वं [...]
જેણે એક આત્માને જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું.
મૂળ તો બે જ તત્ત્વ છે (૧) જીવ (૨) અજીવ. જીવને જા[...]
અજીવ આપોઆપ જાણી લેવાય છે. જુઓ દશ. ૪ થું અ.

[illegible]

નોંધ:—

દેહ નાશવંત છે જ્યારે એની પાછળ રહેલો આત્મા અવિનાશી છે. એટલે કે 'દેહ' અને 'આત્મા' એમ જુદાં છે. આથી અર્જુન એ બન્નેને એક માની બેઠો, એટલે જ એને દુઃખ થયું. શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ ખુલાસો કર્યો કે, આત્મા મૂળે જ અવિનાશી છે. વળી એ અવિનાશી છે માટે અભાવાત્મક તત્ત્વ અર્જુન ન ગણી કાઢે એટલે કહે છે એ નિત્ય પણ છે, ત્યારે અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે કે, જો એમ જ છે તો દેહ તો દેખાય છે, પણ આત્મા કાં દેખાતો નથી? ત્યારે કહે છે કે, ભાઈ એ અપ્રમેય છે. ઇંદ્રિયોથી દેહને દેખી શકાય પણ આત્માને ન દેખી શકાય કારણ કે, એને રૂપ કે આકાર હોતાં નથી. તું લડે કે ન લડે અને આ લડાઈમાં ન હણાય, તોય એક દહાડો તો તારા અને એમના સહુના દેહો પડવાના જ છે કારણ કે એ વહેલા કે મોડા નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા છે. માટે

× વૈશેષિકો 'અભાવ'ને પણ અલગ તત્ત્વ તરીકે માને છે. જૈન સૂત્રોમાં 'અભાવ' શબ્દ સાપેક્ષ છે, એટલે કે એ એમ કહે છે કે દ્રવ્યનો નાશ થયો એટલે એના પર્યાય બદલાયા, વસ્તુતઃ દ્રવ્યનો અભાવ થતો જ નથી. આ જ દૃષ્ટિ ગીતાજીને પણ માન્ય છે.

સરખાવો જૈન ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર. અ. ૧૪. ગાથા ૧૯.

नो इंदीय गेज्झो विअयमावा । अमूयभावाविय हवइ नचो ।

ા કરતો હોય તો યુદ્ધ કર. તત્ત્વદર્શીઓ આ પાર પામી
ય છે. એટલે એ નિત્યાનિત્યનો વિવેક જાણીને કર્મ આચરે
પણ તેમ જ આચર. [અહીં અર્જુનને જે આત્મા નિત્ય છે
ી આ નિત્યમાંથી, અનિત્ય શરીરો ક્યાંથી વિસ્તરી ગયાં એ
ો પ્રશ્ન ઉપજે છે. પણ હજુ તે શંકા રજૂ કરે તે પહેલાં
ાંથી બોલાઈ જવાય છે કે, તો હે ગોવિંદ ! ' આણે હણ્યો,
ણાયો ' એમ સહુ બોલે છે તે શું ખોટા પ્રયોગો છે ? શ્રીકૃષ્ણ
ો એનો ઉત્તર આપતાં કહે છેઃ—]

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतं ।
उभौ तौ न विजानीतो नाऽयं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्-
नाऽयं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥२१॥

એને ઘાતક જે જાણે, જે માને નાશ એ તણો,
તે બન્નેય નહીં જાણે, ન એ હણે હણાય ના. (૧૯)

નહીં જ જન્મે ન મરે કદાપિ,
ન એ થઈને ન ફરી થવાનો;
અજન્મી ને નિત્ય પુરાણ ધ્રુવ,
કાયા હણાતાં નવ એ હણાય.* (૨૦)

* આ આર્યવૃત્ત હોઇને ચાલુ શાલિની કે ઉપજાતિમાં મેળ મળતો પણ સમશ્લોકીમાં ઉપજાતિ રાખ્યો છે.

[illegible]
[illegible] પાર્થ ! [illegible] (૨૧)

([illegible]) [illegible] ([illegible]) નથી. આ (આત્મા) નથી [illegible] (તેમ) નથી [illegible] ([illegible]) [illegible] જ 'મરનાર મરનાર'નું [illegible] છે.) પણ [illegible] એમ [illegible] કહી. એવું કહ્યું, એ તો ઠીક પણ, [illegible] મરીને પણ [illegible] આ અને હું [illegible] ન જન્મવાના એમ નહિ, પણ જન્મવાના * ! એ વાત તો ખરીને! અને તો જન્મનું [illegible] આત્માને લાગુ પડે તો હણાયું, હણાતું કાં નહિ! ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા બોલ્યા: અરે હોશિયાર ! વાહ રે વાહ ! મેં તને કયા ભાવમાં એ કહ્યું હતું અને તું સમજ્યો કયા ભાવમાં ? તો હવે હું એ જ વાતને ફરી ખુલાસાવાર કહું છું. હવે ફરીને પાછી એવી ગેરસમજ ન ઊભી કરતો.) આ (આત્મા) તો કદી જન્મતોય નથી (તેમ) મરતોય નથી. વળી આ (એકવાર) થઈને ફરી નહિ થનારો એવો × પણ નથી. (તેથી જ) તે અજન્મા છે, નિત્ય છે, પુરાણ છે અને શાશ્વત છે. (અને તેથી જ તે) શરીર હણાવા છતાં (પોતે) હણાતો નથી.

હે (પૃથાના પુત્ર) પાર્થ ! જે પુરુષ (આ રીતે) આને (આત્માને) અજ, અવિનાશી, અવ્યય × અને નિત્ય જાણે છે તે કોને કેવી રીતે હણાવે અથવા હણે ?

---

* જુઓ શ્લોક ૧૨ મો.

× 'આત્મા' કે એવી કોઈ 'વસ્તુ' અત્યારે તો છે પણ હવે પછી એના એ જ સ્વરૂપે, બીજા જન્મમાં રહેશે એમ ન માનનારો દુનિયામાં મોટો વર્ગ હતો અને હજુય છે. એ વર્ગના સિદ્ધાંતને અનુલક્ષીને ગીતાકાર અર્જુનને કહે છે, કે તું રખે એમ માનતો ! ખરી રીતે જે પુનર્જન્મ ધરશે તેના પછીના જન્મમાં પણ આત્મા તો એ જ હશે, બદલાઈ નહિ જાય.

આત્માને પોતાને જન્મવું-મરવું નથી પણ જે દેહ એ ધ
કરે છે એને તો જન્મમરણ લાગુ પડેલાં જ છે. એટલે ગી
કહે છે કે 'એ બીજો દેહ ધારણ કરશે ત્યારે પણ આત્મા તો
હોવાનો' એ વાત મેં અગાઉ કહી હતી અને હજુ ફરીને
કે આ આત્મા પહેલાં હતો અથવા આજે છે અને હવે ન
એમ તું ન સમજ, તે તો ત્રણે કાળમાં એક સરખો જ છે
એ વિષે વિશેષ તો આગળ ઉપર કહીશ; પણ અત્યારે
'અજ' પણાને-અમરપણાને-અવ્યયપણાને-નિત્યપણાને-અ
તથા શાશ્વતપણાને જાણી લે, એટલે 'દેહ ભલે મરે હું
અજર અમર પદ મારું', એનો તને અનુભવ થશે.
અનુભવ થયા પછી ભલા! તું કોને કેવી રીતે હણાવી
જે હણાયેલો છે તે જ બીજાને હણે છે, અમર કદી
એ તો અમૃત જ પાથરે છે, એટલે કે તેની દશા
એવી હિંસકપ્રવૃત્તિ જાણી જોઈને કદી નહિ કરી
દેહધારી હોઈને અનિવાર્ય સ્થળે જો એવી પ્રવૃ
માટે આવી પડશે તો ત્યાં પણ તું તારી સમ
તેને બરદાસ્ત કરી શકીશ. માટે જ હું તને કા
સાંધીને યુદ્ધ કર.

સાધકમાત્રે આ શબ્દો પોતાના મ
ભાવે સમજાવી દૃઢ વૈરાગ્યભાવ લાવવો ર
ત્યજવો રહ્યો છે.

[illegible]

[illegible] (૨૦)

[illegible]

[illegible] (ઉપર કહ્યું છે.) પણ અર્જુનની બુદ્ધિ
એમ આ શ્રીકૃષ્ણ [illegible] નથી. એવું કહ્યું. એ તો ઠીક પણ
[illegible] આ અને હું
[illegible] ન જન્મનારા એમ નહિ, પણ જન્મનારા * ; એ વાત તો અજીબ!
અને તેના જન્મનું [illegible] આત્માને [illegible] તો હણાયું, હણાયું કાં નહિ!
અરે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા [illegible] ! વાહ રે વાહ! મેં તને
કયા આત્મામાં એ કહ્યું હતું અને તું સમજ્યો કયા આત્મામાં? તેને હવે હું
એ જ વાતને ફરી ખુલાસાવાર કહું છું. હવે ફરીને પાછી એવી ગેરસમજ
ન ઊભી કરતો.) આ (આત્મા) તો કદી જન્મનોય નથી (તેમ) મરતોય
નથી. વળી આ (એકવાર થઈને ફરી નહિ થનારો એવો × પણ નથી.
(તેથી જ) તે અજન્મા છે, નિત્ય છે, પુરાણ છે અને શાશ્વત છે. (અને
તેથી જ તે) શરીર હણાવા છતાં (પોતે) હણાતો નથી.

હે (પૃથાના પુત્ર) પાર્થ! જે પુરુષ (આ રીતે) આને (આત્માને)
અજ, અવિનાશી, અવ્યય × અને નિત્ય જાણે છે તે કોને કેવી રીતે હણાવે
અથવા હણે?

---

* જુઓ શ્લોક ૧૨ મો.

× 'આત્મા' કે એવી કોઈ 'વસ્તુ' અત્યારે તો છે પણ હવે પછી
એના એ જ સ્વરૂપે, બીજા જન્મમાં રહેશે એમ ન માનનારો દુનિયામાં
મોટો વર્ગ હતો અને હજુય છે. એ વર્ગના સિદ્ધાંતને અનુલક્ષીને ગીતાકાર
અર્જુનને કહે છે, કે તું રખે એમ માનતો! ખરી રીતે જે પુનર્જન્મ
ધરશે તેના પછીના જન્મમાં પણ આત્મા તો એ જ હશે, બદલાઈ
નહિ જાય.

દેહને આ યુદ્ધમાં કામ આવી જાય તોય એમને આ જર્જરિત
શરીરને બદલે બીજું નવું શરીર મળશે. એ રીતે પણ તારી નહિ
રડવાની વાત જરાય લાગતી નથી.

વસ્ત્ર જેમ દેહનું અંગોગી બની દેહને શોભાવે છે; છતાં દેહથી
ભિન્ન છે, તેમ શરીર પણ આત્માથી ભિન્ન છે. અમિતગતિ નામના
સ્તોત્રમાં શરીરને 'મ્યાન'ની ઉપમા આપી છે. લો. ટિળક કહે
છે તેમ એક અમેરિકન ગ્રંથકારે પણ 'શરીર'ને 'પૂંઠા'ની ઉપમા
આપી છે. મહાભારતમાં વળી એક ઘર તજી બીજા ઘરમાં પેસવાની
ઉપમા છે. આવા સ્પષ્ટ ભેદનું જ્ઞાન જેમને થાય છે, તેવા જ્ઞાનીઓ
દેહનું કામ પૂરું થઈ રહે, એટલે તુરત '[illegible]'
આહારનો ત્યાગ કરી સ્વ-ઇચ્છાપૂર્વક એને તજી દે છે. આવાં
પ્રસંગો જૈન સૂત્રોમાં તો સંખ્યાબંધ છે. આ વિધિને જૈન પરિ-
ભાષામાં 'અણસણ' કહેવામાં આવે છે, ખુદ મહાભારતમાં પાંડવો
પણ હિમાળામાં ગળી ગયા છે—એ પણ એ જ જાતનો સ્વેચ્છાએ
મરણ સ્વીકાર્યાનો પ્રયોગ છે. ઘણા સંત ભક્તોએ સમાધિ લીધાના
ઐતિહાસિક બનાવો બન્યા છે. પણ અહીં એ વાત ન ભૂલવી જોઈએ
કે આવા પુરુષો કદાપિ લૌકિક હેતુએ તેમ કરતા નથી. લૌકિક
હેતુએ પ્રાણ ત્યાગનારાઓ તો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ઘોર નરકના
અધિકારી ગણાયા છે. એવે સ્થળે શબ્દ પણ 'આત્મઘાત'
વપરાય છે.

વળી આ શ્લોક પરથી એમ પણ સમજાય છે કે જો આમ
છે તો 'મરણ' વખતે માણસને દુઃખ કેમ થાય છે?

(૧) મરણ પછી એને બીજું શરીર મળશે, એ જ્ઞાન
હોવાથી (૨) મરણ પછી નવું મળનાર શરીર શુદ્ર (જેઓએ પોતા
માનુષી જીવનનો દુરુપયોગ કર્યો છે, તેમને પાપયોનિ કે અધમયો

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

જૂનાં વસ્ત્ર તજી માણસ જેમ;
પામી નવાં અન્ય ધરે શરીરે;
જૂનાં તજી દેહ શરીરધારી,
પામે બીજા દેહ નવીન તેમ. (૨૨)

(જનાર્દન: મેં આગળ કહ્યું કે—આત્મા જન્મતો નથી ને મરતોય નથી. પણ દેહને લીધે જન્મમરણ થાય છે. વળી આગળ એ પણ કહ્યું કે જેમ બાળપણ, જુવાની અને ઘડપણ એ ત્રણ અવસ્થાંતરો છે, તેમજ નવો દેહ પણ અવસ્થાંતર છે. તો પછી એક શરીરને છોડવું ને વળી બીજું ધારણ કરવું, એ તો મહાદુઃખ; તમે કહો છો તો આત્મા શા માટે ઓઢી લેતો હશે? ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા: ભારત!) જેમ મનુષ્ય પોતાનાં જૂનાં વસ્ત્ર ઉતારી નાખી નવાં પામીને પોતાના શરીરને સજાવે છે, તેમ આ દેહધારી (જીવ) પણ પોતાના જૂના દેહને તજીને બીજા નવીન દેહોનો સંયોગ પામે છે. (સમત્વયોગી જનો આ રહસ્યને સમજે છે એટલે એમને દુઃખ થતું જ નથી, પણ અજ્ઞાનીને દુઃખ થાય છે. બાળકનું શરીર એની 'મા' ચોકખું કરવા માગે એમાં એને સુખ થવું જોઈએ છતાંય દુઃખ થાય છે, પણ ચોકખાઈ થયા પછી એના જ મુખ પર ગુલાબી હાસ્ય ઝળકી ઊઠે છે. એવી જ દશા અજ્ઞાની વિષે સમજવી.)

નોંધ:—

જે સંસાર ઇચ્છે છે એને પુનર્જન્મ છે, માટે તું યુદ્ધથી મૂંઝા મા, એ વાત ૧૩મા શ્લોકમાં અર્જુનને કહી હતી, એ અહીં કહે છે. જો કે મરવાનો પ્રયોગ દેહને લાધે છે પણ મરવું એટલે જૂનું શરીર છોડવું ને નવું ગ્રહણ કરવું, તો દ્રોણ જેવા વૃદ્ધ

ી છે, જેથી ફરીને આવા યુદ્ધમાં તારે નિમિત્ત જ ન થવું
એવી સમતા, જ્યાં લગી તું આત્માની વાસ્તવિક સ્થિતિ નહિ
ે ત્યાં લગી નહિ આવે. માટે હજુ તને કહું છું તે સાંભળઃ–

नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

ન એને છેદતાં શસ્ત્રો, અગ્નિ એને ન બાળતો;
પાણી ન ભિંજવે એને, વાયુ એને ન શોષતો. (૨૩)

છેદી બાળી પલાળી કે, સૂકવી ન શકાય એ;
નિત્ય, સ્થિર, રહી સૌમાં, અચળ એ સનાતન. (૨૪)

એ જ અચિન્ત્ય અવ્યક્ત અવિકારી કથાય છે;
તો એમ જાણીને એનો તને શોક ન છાજતો. (૨૫)

(ભાઈ! તું તો એમ કહે છે કે, યુદ્ધમાં બાણોથી દ્રોણ અને ભીષ્મ
સામે કેમ લડું? કારણ કે, તને બીક લાગે છે કે એ છેદાઈ જશે! મેં
આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે જેમ એ મરતો-જન્મતો નથી તેમ) એને (કોઈ)
શસ્ત્રો છેદતાં નથી, અગ્નિ બાળતો નથી, પાણી ભિંજવતું નથી અને વાયુ
પણ સૂકવતો નથી.

કારણ કે, આત્માનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એને ન છેદી શકાય, ન
બાળી શકાય, ન પલાળી શકાય કે ન સૂકવી શકાય. (જગતના બધા
પદાર્થો કરતાં આત્માનું સ્વરૂપ જ વિલક્ષણ છે. ગમે તેવી પૃથ્વીને છેદી
શકાય છે, બાળી પણ શકાય છે અને ભિંજવી પણ શકાય છે, જળને
પણ બાળી શકાય છે ને સૂકવી શકાય છે. અગ્નિને પણ પાણી પલાળી

સમજાઉં ને! ત્યારે મેં તને પછી જ વાત કહી હતી કે આ યુ[illegible]
ચલાવુ જ છે. અને તું પૂછે કે ન પૂછે તોપણ તને કાંઈ [illegible]
કુદરત એમાં ગોઠવાયેલી જ છે. તું કહીશ કે તો પછી અને
શાં પ્રેરો છો? જે થવાનું હશે તે થશે જ, તો હું કહું છું કે
હું એટલા ખાતર પૂછું છું કે, તું ત્યાં 'સાગનાભરી આત્મ[illegible]

નાશ કરી શકે છે. આગમાં પણ શાંતિપૂર્વકની શક્તિ [illegible] અસર કરે છે. પણ આને કશી અસર થતી નથી. ભલે તેનો સુંદર દેહ હોય પણ આત્મા ગયો કે તરત બગડી જવાનો. એટલે દેહ અને આત્મા બન્નેનાં સ્વરૂપ જ જુદાં છે) વળી એ (આત્મા) નિત્ય છે. (એ પણ તને અહીં ફરીથી યાદ આપું છું) ઉપરાંત તે 'સર્વગામી' છે (દા. ત. તારા શરીરને જ લે. આખા શરીરના જે ભાગમાં આકાશ નથી તે બધા ભાગોમાં આત્મસત્તા છે જ. આમ હોવા છતાં) વળી સ્થિર છે અને અચલ પણ છે. (એટલે કે) એને નથી હાલવું કે નથી ચાલવું ! જગતમાં ઘણા જે પદાર્થો એવા છે કે જે ચાલતા નથી પણ કંપ્યા કરે છે, ત્યારે આ તો કંપતોય નથી. ઉપરાંત સનાતન પણ છે. (એટલે કે દેશ કાળથી પણ એનો વિભાગ થઈ શકે તેમ નથી. તે ત્રિકાલાબાધિત છે) અને હે કુંતીના પુત્ર ! એ આત્મા (ઇંદ્રિયોથી) અવ્યક્ત (અગોચર) છે. (મનથી પણ) અચિન્ત્ય છે. (કારણ કે) મન તો સાંખ્ય પરિભાષામાં કહીએ તો પ્રકૃતિજન્ય છે. જૈન પરિભાષા પ્રમાણે કહીએ તો પૌદ્ગલિક છે અને આત્મા તો ચૈતન્યમય છે. એટલે આત્માનો અનુભવ આત્મા દ્વારા જ થઈ શકે છે. આત્મા અરૂપી છે. આંખ અને મન રૂપી છે. એટલે રૂપી અરૂપીને કેમ જોઈ શકે ? પણ આંખ કે મનથી એનો સાક્ષાત્કાર ન કરવા છતાંય એનો અનુભવ પ્રત્યેક પળે તને થઈ રહ્યો છે. દા. ત. તું જાગતાં પણ જુએ છે ને ઊંઘતાં પણ જોઈ શકે છે. તો ભલા આંખ અને બાહ્ય મનનો વ્યાપાર બંધ હોવા છતાં, એ બધું કોણ જુએ છે ? અને જોયા પછી સવારે પણ કડકડાટ (રાત્રિના સ્વપ્નની વાત) કોણ બોલી નાખે છે ? એ બધું કોણે યાદ રાખ્યું ? જો આ દૂધ છે. એમાં ઘી ક્યાં દેખાય છે ? પણ તું જાણે છે કે, એમાં ઘી રહેલું જ છે. આમ અનેક રીતે આત્માની પ્રતીતિ થઈ રહી છે. અને આ યુદ્ધમાં પણ જોને, તારા મગજની સપાટી ઉપરથી વિકલ્પોનાં કેટલાં મોજાં વહી ગયાં ? પરંતુ એ મોજાંની પાછળ રહેલું એક તત્ત્વ તો એવું છે જ કે જેનો તું અનુભવ કરે છે. તેમાં શરીરજન્ય વિકારનો લેપ હોવાથી હજી તારો મોહ છેક ગાળ્યો ગયો નથી. (માટે જ કહું છું કે) એ આત્મા પોતે તો અવિકારી છે. (જેના કશા વિકારો ન નડે તેવો છે, એટલે કે × જૈનદૃષ્ટિએ આત્માના પ્રદેશોના

× જુઓ ઉત્ત. સૂત્ર. ૨૮.

ખરો મરતા જ નથી, એમ જૈન સૂત્રોમાં કહેવાય છે) માટે આત્માનું
આવું સ્વરૂપ જ જાણીને એની પાછળ શોક કરવો તને છાજતો નથી.
આ ૧ હોને જે જાતનો ભેદ ભાસ છે તે ભેદ આત્માના પરની વસ્તુ
નથી એને આત્માને મારી લઈ જનાર પણ નથી.

નોં –

આપણે અગાઉ કહી ગયા તે પ્રમાણે અહીં કેવળ સિદ્ધાંતની·
ની-નિશ્ચયની દષ્ટિ છે. નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ જૈનસૂત્રો પણ
માને એક, અવિકારી, અચલ, સનાતન અને નિત્ય માને છે.
આ દષ્ટિ પોતાપૂરતી રાખવી સારી છે. એટલે કે, પોતાના
ને કોઈ કષ્ટ આપવા આવે તો ' નત્થિ જીવસ્સ નાસેત્તિ ' * જીવનો
શ થતો જ નથી એમ માનીને જ નહિ, બલ્કે વેદીને-સહન કરે;
ણ કોઈ આનો અવળો અર્થ લઈ બીજાને રિબાવવા માંડે તો તો
અનર્થ જ કરી નાખે. શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા અર્જુનને આ નિશ્ચયનયની
ષ્ટિ એટલા સારુ આપે છે કે, એનો પોતાના શરીરનો મોહ છૂટી
જાય. શરીરમોહથી ઉપજેલા વિષાદને સ્થાને આત્મજ્ઞાનથી ઉપજેલી
સમતા આવે ! આ બોધ એટલા સારુ નથી આપતા કે, અર્જુન
જીવ લઈને સંહાર કરે. એમણે તો માત્ર યુદ્ધમાં જોડાવાનું જ કહ્યું
છે, " મારી નાખ " એવો હિંસક પ્રયોગ ઉચ્ચાર્યો જ નથી.
અલબત્ત ૧૧મા અધ્યાયમાં એવો પ્રયોગ છે ખરો પણ ત્ય

* શ્રી. ઉત. સૂત્ર. અ. ૨ જું. જીવનો નાશ નથી એ ઘટન
ઘટાવવા માટે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પાત્રમાં ભરેલા પાણીમાં પડેલા સૂ
બિંબનું, ઘરમાં રહેલા આકાશનું અને મનુષ્યની છાયાનું દૃષ્ટાંત આપે
જેમ પાણી ઢોળવાથી સૂર્યનો નાશ નથી; છાયા પર ઘા કરવ
મનુષ્યનો નાશ નથી અને ઘર પડવાથી ઘરવાળા આકાશનો નાશ
તેમ આત્માનો પણ નાશ નથી.

'મેં મારી નાખ્યા છે તેને તું હણ' એવું વપરાયું છે. એ અર્થનું નામ જ નિમિત્તમાત્રનો માર્ગ છે અને તેમાં આત્માભિમાન ત્યાગનો ઉલ્લેખ છે. એટલે કે, આતતાયીઓ પણ પોતાની આત્મવૃત્તિએ તો કે હણાયા જ છે એમ બતાવ્યું છે. એ સિવાય જે જે સ્થળે 'હણ' પ્રયોગ આવ્યો છે ત્યાં કામ, ક્રોધ, લોભ, વગેરેને હણવાના અર્થમાં જ ઉપયોગ થયો છે. અને યુદ્ધમાં જોડાવાનું એટલા માટે કહ્યું છે કે એની ભૂમિકા માટે એ અનિવાર્ય હતું. અહીં એ પ્રશ્ન થઈ શકે કે અર્જુન યુદ્ધમાં શસ્ત્ર ધારણ કરે તોય સંહાર તો થાય જ અને થયો પણ છે; તો પછી 'યુદ્ધમાં જોડાઈ જા' અને 'હણ' એ બે વચ્ચે ફેર શો રહ્યો? માના ભાઈ કહો કે મામા કહો બન્ને શું એક જ અર્થ નથી સૂચવતા? આનો જવાબ એ છે કે, 'અહીં યુદ્ધમાં જોડાઈ જા.' અને "હણ" એ બે વચ્ચે 'માના ભાઈ' અને 'મામા' જેવો સમાનાર્થ નથી. એ બે વચ્ચે મહાન તાત્ત્વિક ભેદ છે. લડાઈમાં યોજાવા છતાં ધર્મ્ય યુદ્ધથી સમત્વ ન તૂટ્યાનો દાખલો જૈનસૂત્રોમાં મહારાજા ચેટકનો છે જે ર કહેવાયો છે. આ વાત સામાન્ય રીતે ગળે ઊતરે તેવી નથી. પણ બે વડીલો વચ્ચે વાદની મારામારી થવા છતાં સમત્વ તૂટતું બે નટોનું નાટ્યશાળામાં યુદ્ધ કરવા છતાં બંધુત્વ તૂટતું એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

એક ન્યાયાધીશ દુન્યવી ન્યાયના કાનૂને પોતાના જ કે વડીલને સજા કરીને પણ પુત્રપિતા વચ્ચેનો વાત્સલ્ય સં જાળવી શક્યાના દાખલા આપણે સાંભળ્યા છે. કદાચ મો સલ્તનતની પહેલાંનો હિંદનો ક્ષત્રિય ઇતિહાસ જોઈએ તો યુદ્ધ સમય વીતે કે તરત લડનારાં ઉભય લશ્કરો બંધુત્વને નાતે નિ રીતે હળીભળી શકતાં એ વાત આવે છે. સારાંશ, વૈરવૃત્તિના યુ અને ધર્મ્યયુદ્ધ વચ્ચે આકાશ-પાતાળ જેટલું અંતર છે. હું દુર્યોધન

ા મારું જ અથવા કૃપાચાર્યે મને આમ કર્યું હતું માટે એને તો હેલાં મારું, આ દ્રોણ છે માટે એની સામે ગાંડીવ ન જ ચલાવું, એને તો બચાવી જ લઉં અથવા આ મારાં છે માટે એમને ન મારું, આ મારાં નથી માટે એમને મારું: એવી ભેદબુદ્ધિથી ખેલાયેલું યુદ્ધ અસમતાસૂચક યુદ્ધ છે. જ્યારે સમત્વના યુદ્ધમાં અભેદબુદ્ધિ જ હોય છે. સમત્વના યુદ્ધને ઓપરેશન કરનારા સર્જન-ડોકટરના કાર્ય સાથે સરખાવી શકાય. જો કે જે મૂળથી જ દર્દને દૂર કરી શકે છે અને ઓપરેશન વગર જ આરામ કરી શકે છે તે તો ઉત્તમ જ છે. એ જ પરમ સત્ય છે. પણ ઓપરેશન કરનારો પણ શુભ હેતુ ધરાવી કરે તો એની ભૂમિકા પણ પરમ સત્યને માર્ગે જ એક ડગલું પણ આગળ છે એમ તો કહેવું જ જોઈએ. આવો ઓપરેશન કરનાર કાળજીપૂર્વક કરે છતાં દર્દી મરે તો તે દર્દીની ઘાતમાં નિમિત્ત તો થયો જ પણ એનો આશય ઘાતકપણાનો ન હોઈને એનું પ્રથમનું સમત્વ ખંડિત થતું નથી. જ્યારે એક વૈરી શસ્ત્ર ચલાવે અને કોઈ ન મરે તોય એનો અધ્યવસાય (આશય) ઘાતકપણાનો હોઈ એ ઘાતકમાં સમત્વ હોય તોય તે ક્રિયાથી તૂટી પડે છે. શસ્ત્રક્રિયા ડોકટર તથા વૈરીની એકસરખી હોવા છતાં બન્નેના આશયોમાં ફેર છે. એકજ ન્યાય દરેકમાં લાગુ પાડી શકે. જો કે સંહારની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ઓપરેશનમાં તો સેંકડે અમુક ટકા જ નિષ્ફળ જાય અને તે પણ ગંભીર પ્રસંગ હોય તો જ, જ્યારે યુદ્ધમાં તો સેંકડે અમુક ટકા જ બચે અને તે પણ આયુષ્ય બળ હોય તો જ. એટલે એ રીતે એ દૃષ્ટાંત સાંગોપાંગ બંધ બેસતું ન થાય એ તો દેખીતું જ છે. પણ આપણે સમત્વભાવે યુદ્ધ કરતાં હણનાર અને વૈરવૃત્તિથી હણનાર વચ્ચે જે આશયભેદ બતાવવા માગીએ છીએ, તે તો આ ઉપમાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

પરંતુ આટલી બધી ઊંડી વાત વધુ વિસ્તાર વિના અર્જુન

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति ।
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥
देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

• આધિભૌતિકવાદીઓનો 'તજ્જીવ તચ્છરીરવાદી' તરીકે ઉલ્લેખ જૈન આગમોમાં છે. પ્રાચીન જૈનશાસ્ત્રોમાં પણ આવી આત્મા વિષે માન્યતા આવે છે એટલે લાગે છે કે, આ માન્યતા આર્યાવર્તમાં પણ બહુ પ્રાચીનકાળથી હસ્તી ધરાવતી હશે.

સરખાવો ઉ. ૧૪. ૨૮. જેમ અરણીના નાશથી અરણીમાં રહેલો અગ્નિ નષ્ટ થાય છે, તેમ આત્મા પણ નષ્ટ થાય છે.

આશ્ચર્યવત્ કોઈ જુએ જ એને,
આશ્ચર્યવત્ તેમ કહે બીજો કો;
આશ્ચર્યવત્ કોઈ બીજો સુણે છે,
સુણ્યા છતાં કોઈ વળી ન જાણે.+ (૨૯)

સદા અવધ્ય આ દેહી, રહ્યો સૌના શરીરમાં;
માટે સૌ ભૂતનો શોક, ઘટે તુંને ન ભારત!. (૩૦)

(અર્જુન! તું આત્માનું સ્વરૂપ સમજવામાં આટલો બધો મૂંઝાય છે પણ તેમાં નવાઈ નથી. કારણ કે તે વસ્તુ જ એટલી ગહન છે. સાક્ષાત્કાર તત્ત્વ પેઠે પણ કોઈ એને આશ્ચર્ય છે (અદ્ભુત છે) એમ જોઈ રહે છે, કોઈ વળી ' અદ્ભુત ' છે, અલૌકિક છે, એમ શબ્દો દ્વારા બોલે છે (ને છેવટે ચૂપ થઈ જાય છે.) કોઈ એને ' અદ્ભુત છે ' (એ દૃષ્ટિએ) સાંભળી રહે છે. કોઈ વળી એમ સાંભળવા છતાંય જાણતા નથી. (સારાંશ કે, એ જોનારા, બોલનારા કે સુણનારાઓમાંના કોઈક જ તત્ત્વથી આત્મસ્વરૂપને જાણે છે. શાસ્ત્રો પણ છેવટે ' નેતિ નેતિ ' કહીને વિરમે છે માટે જ) ભારત! (ટૂંકામાં કહું છું કે) સર્વ જીવોના શરીરમાં રહેલો એ દેહી (આત્મા) નિત્ય અવધ્ય છે (એટલે કદી પણ વધ પામે તેવો નથી) માટે બધા ભૂતોનો શોક તને ઘટતો નથી. (તું માત્ર તારું જ સંભાળ.)

નોંધ:—

જેમ એક સદ્ગુરુ પોતાના શિષ્યને છેવટે ' ટૂંકું ને ટચ, કહે તેમ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ સંભળાવી દીધું અને વાત પણ ખરી છે કે જોવામાં, વાણીમાં કે શ્રવણમાં આવે તેવું આત્માનું સ્વરૂપ જ નથી. અહીં એ શંકા થાય કે, તો પછી જો આત્મા સ્વથી જ જણાય એમ હોય તો શાસ્ત્રો, સદ્ગુરુ વગેરે અવલંબનો શું નકામાં ઠરે? પણ ખરી વાત એ છે કે, શાસ્ત્રો અને સદ્ગુરુઓજ

+ અહીં છંદ મિશ્ર ઉપજાતિ લીધો છે.

આત્મજ્ઞાન કરાવી શકતા હોત તો ભ. મહાવીર જેવા મહાસમર્થ પુરુષો થયા. તે ભાગે આત્માની શોધ કરેત જ નહિ; ત્યાં રહ્યા છે એમ શાસ્ત્રો બોલે છે. એટલે કે શાસ્ત્રો અને સદ્ગુરુઓ આલંબનરૂપ ખરા, પણ તે માત્ર જિજ્ઞાસાની જિજ્ઞાસાને તીવ્ર કરવા પૂરતા. જો પાત્ર ન હોય તો બધાં આલંબનો એને માટે નકામાં જ ઠરે. કારણ કે બહારનાં બધાં તો સાધનો જ છે. એટલે જ કહે છે કે ભાઈ કેટલાક "આશ્ચર્ય સરખો એને ભાળે છે." પણ એકલી અલૌકિકતાની દૃષ્ટિ પણ આત્માની ઓળખાણ માટે પૂરતી નથી. અલૌકિકતાથી* આંખ અને બુદ્ધિ અંજાય છે. પણ અંતરમાં ઉજાસ થાય જ એવું કંઈ નથી. માટે તું એટલું જ સમજી લે કે, તે હંમેશાં ન હણવાના સ્વભાવવાળો છે. માટે "તું આ હણાશે ને તે હણાશે' એ બાલદૃષ્ટિની પંચાતમાં ક્યાં પડ્યો ?" શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માનું આ વચન સાધક માટે 'જીવનસૂત્ર' છે. જો એ પોતાના કાર્યને જગતને કાંટે જોખવા માંડ્યો કે પછી એનાં ગોટલા છોતરાં ઊડી જ જવાનાં. સારાંશ કે, ખરી દૃષ્ટિ તો આત્મદૃષ્ટિ છે. 'આત્મા' ના ગજથી જ તે પોતાનાં કર્મમાત્રને માપે. અહીં અર્જુને પોતાનો આત્મા કઈ ભૂમિકાએ છે તેટલું જ જોઈને પોતાનું કર્મ વિચારવું રહ્યું છે. હવે એ જ વાત કહે છે:—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

સ્વધર્મ સમજી તારે, અચકાવું ઘટે નહીં;
ધર્મ્યયુદ્ધ સમું શ્રેય, ક્ષત્રિયને ન કો, બીજું. (૩૧)

(પૃથાના પુત્ર ! તું એમ કહી ગયો હતો કે, હું મારો ધર્મ

* સમંત ભદ્રાચાર્ય ભ૦ મહાવીરને સંબોધીને કહે છે કે તારી અલૌકિકતાથી કે ચમત્કારિતાથી અમે તને મહાન નથી ગણતા પણ તારી વીતરાગતાથી તને મહાન ગણીએ છીએ.

...મરાંગણમાં મૂઢ થઈ અને શું માટે મને તમે રોકવાણી આપો. તો હવે
હું તને કહું કે તારા વર્ણાશ્રમ ધર્મની દૃષ્ટિએ પણ યુદ્ધ એ જ તારો
સ્વધર્મ છે, માટે) સ્વધર્મને સમજીને પણ તારે યુદ્ધમાંથી ઉઠવું યોગ્ય નથી.
(કારણ કે ધર્મયુદ્ધ કરતાં ક્ષત્રિયને* માટે બીજું કાંઇ વધુ શ્રેયસ્કર
નથી.)

ર્થ:-

ગીતાજીનો ખરો મુદ્દો જ આ છે. અર્જુનને માટે આ ધર્મ-
છે, અને તેથી એને એમાં જોડાયા વગર છૂટકો નથી. અહીં
શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ વર્ણાશ્રમની દૃષ્ટિએ 'સ્વધર્મ' કહ્યો છે;
...વર્ણની વ્યવસ્થા તેઓ ગુણકર્મવિશિષ્ટ માને છે, જન્મ-
વિશિષ્ટ નહિ, એ વાત ન ભૂલવી જોઈએ. વળી એમનો અસલ
કહો તો એ જ છે કે, 'સ્વધર્મ' એટલે માત્ર (ક્ષત્રિય ધર્મ)
નહિ. પરંતુ સ્વધર્મ એટલે આત્મધર્મ. અર્જુનના આત્માની ભૂમિકા
માટે આ ધર્મયુદ્ધ હતું માટે એમણે એને માટે એ 'ધર્મ' કહ્યું
છે, જ્યારે દુર્યોધન સુદ્ધાં ક્ષત્રિય જાતિમાં જન્મ્યા હોવા છતાં એમને
માટે આ યુદ્ધ ધર્મ નહોતું, એટલે ક્ષત્રિય જાતિ પરત્વેનો એ
કથિતાર્થ નથી પણ ક્ષાત્રના ગુણ પરત્વે 'ધર્મ' કહો અથવા
અહીં તો અર્જુનની ભૂમિકા પરત્વે જ 'ધર્મ' કહો તો એ વધુ
બંધબેસતું છે. આ રીતે દરેક સાધક પોતપોતાની ભૂમિકા તપાસીને
પોતાનો ધર્મ નક્કી કરી શકે. જેમ અર્જુનને એક તરફથી કુટુંબ-
ધર્મ અને બીજી તરફથી વર્ણધર્મ અથવા આત્મધર્મ એ બે વસ્તુઓ
સામે આવી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ કહ્યું:—વર્ણધર્મમાં કુટુંબ-
ધર્મ સમાઈ જાય છે. તેવી જ રીતે આત્મધર્મમાં સર્વ ધર્મો સમાઈ
જાય છે. 'आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्' એ વચન પ્રમાણે તારા આત્માને

* ક્ષત્રિયનાં કર્મોમાં "યુદ્ધમાંથી પાછા ન હઠવું" એ પણ એક
કર્મ ગણાયું છે. જુઓ ગી. અ. ૧૮ મો.

[illegible]

તે જૈન શાસ્ત્રોમાંના ચેટકનું છે. ત્યાં માની [illegible] હલવિહલ્લ પોતાના ભાઈ કૂણીક પ્રત્યેના મોહ ખાતર આ યુદ્ધ ટાળવાનું મન [illegible] કેમ કે યુદ્ધ તો એને [illegible] ન જ હતું. તો જેમ અર્જુનને અહીં શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે તેમ હલવિહલ્લને ચેટક પણ શું ન કહેત કે "આવી [illegible] આપણે તમોને ન શોભે" હલવિહલ્લ અને કૂણીક વચ્ચેના આ યુદ્ધ પ્રસંગમાં ચેટકનું સમકિત ગયું નથી, એમ જૈન આગમો માને છે. વળી એ સ્વર્ગે પામ્યા એમ પણ કહે છે. એટલે લડાઈમાં જોડાવું સમકિતી અથવા આત્માર્થીને અનિચ્છાએ પણ હોઈ શકે તે તો કહી શકાશે. હા; એટલું ખરું કે જૈન આગમ માંહેલા ચેટક પણ જેમ હથિયાર લે છે તેમ અહીં શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધ પહેલેથી હથિયાર લઈ [illegible] નથી. આથી એમ પણ ફલિત થાય છે કે એમને અશસ્ત્ર યુદ્ધની પણ કલ્પના તો હતી જ. [illegible] સામનો કરીને હણ અથવા "માર, માર, જુએ છે શું ?" એમ એમણે ક્યાંય કહ્યું નથી એ વાત આપણે વિસરી ન

યુદ્ધ લડવા જેવો રહ્યો હોત, તો એ ભૂમિકાને શ્રીકૃષ્ણ અત્યંત આવકારત, એ વિષે શંકાને લેશ પણ સ્થાન નથી. હથિયાર હેઠાં મૂકીને, હથિયારવાળા સામે યુદ્ધનો પડકાર કરવો, એ તો સમર્થ વીરતાની પરાકાષ્ઠા છે. આવી ભૂમિકા જો અર્જુનની હોત તો તો યુદ્ધનો પ્રસંગ જ ન આવત અને આવત તો પણ દુર્યોધનનો હૃદય-પલટો થઈ અત્યુત્તમ સ્થિતિ જન્મત. કદાચ એનો સમુળગો હૃદય-પલટો ન થાત તો પણ યુદ્ધને પરિણામે જે પોતાના કુટુંબનો આઘાત થવા જોગ હતો તે લડાઈ પહેલાં જ થાત કારણ કે ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરેનો પ્રાણાર્પણનો ટેકો એના પક્ષમાં આવી સ્થિતિ થતાં ન જ હોત. એટલે યુદ્ધવિરામ પછી પણ આર્યાવર્તનો આ પ્રત્યક્ષ આદર્શ એટલો ઉચ્ચ બંધાત કે, જે જોઈને બીજા દેશોએ મહાન ધડો લીધો હોત. પણ એટલી ઉત્કટ ભૂમિકા અર્જુનની નહોતી. એણે ગાંડીવ તજ્યું હતું પણ ઉત્સાહપૂર્વક નહિ. એના કહેવા પ્રમાણે એ દ્રોણાચાર્ય, ભીષ્મ કે પોતાના પિત્રાઈઓ જોડે શસ્ત્રથી સામનો કર્યા વગર મરી જવા તૈયાર હતો; પણ તેમની સામે ઊભો રહીને નહિ. એટલે કે રણમાંથી ભાગી જઈને જે કંઈ આવે તે સહ એ તૈયાર હતો પણ રણમાં રહીને નહિ. આ પરથી એની ક ભૂલ છે તે સહેજે સમજાય છે અને શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા એને એ બતાવવા માટે પ્રથમ જ્ઞાનદૃષ્ટિએ કહી ગયા, હવે વ્યવહારુદૃષ્ટિએ કહેશે. વસ્તુતઃ નિશ્ચય (જ્ઞાન) દૃષ્ટિ અને વ્યવહારદૃષ્ટિ એક જ આત્માનાં બે પાસાં છે; પરંતુ સહુએ પ્રત્યેક પ્રસંગમાં લક્ષ્યરૂપે તો નિશ્ચયદૃષ્ટિ જ રાખવી જોઈએ. મતલબ કે, એના ગજથી જ પોતાના પ્રસંગને માપવો જોઈએ પણ સાથે સાથે પોતાની અંતરંગ ભૂમિકા પણ ભૂલવી ન જોઈએ. આ રીતે અર્જુનની અંતરંગ-ભૂમિકાની સ્વધર્મની વાત કહી. હવે એનાં લૌકિક પરિણામો શાં છે, તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રથમ જણાવે છે. અર્જુન પાસે પોતાનો પક્ષ સબળ કરવામાં ત્રણ મુદ્દા હતાઃ (૧) આ યુદ્ધ

એ અશ્રેયનું કારણ. (૨) આ યુદ્ધ એ સદાચારહાનિનું અને એને પરિણામે નરકનું કારણ. (૩) આ યુદ્ધમાં ગુરુ, વડીલો અને ભાઈઓ હણવાનો સંભવ હોઈને તેથી જન્મતા લોકનિંદાદિ દૂષણો. એ ત્રણે પૈકીનો શ્રીકૃષ્ણે એક મુદ્દો ખોટો ઠરાવ્યો, તે એ રીતે કે યુદ્ધમાં જોડાવું કે ન જોડાવું એ શ્રેયનું કે અશ્રેયનું મુખ્ય કારણ નથી. કારણ કે યુદ્ધ કે અયુદ્ધને શ્રેય કે અશ્રેય સાથે સીધો સંબંધ જ નથી. યુદ્ધ કે અયુદ્ધ એ તો ક્રિયા છે જ્યારે શ્રેય કે અશ્રેય એ તો ભાવો છે; એટલે તે અક્રિય છે. આત્મા પોતે સક્રિય નથી પણ અક્રિય છે. એથી શ્રેય-અશ્રેય ભાવોનો એની સાથે સીધો સંબંધ છે, યુદ્ધ-અયુદ્ધની ક્રિયા સાથે સીધો સંબંધ નથી. આ રીતે યુદ્ધ કે અયુદ્ધનાં પરિણામોનું માપ તે ક્રિયા પાછળ કોના કેવા ભાવો છે તે પરથી કાઢી શકાય. માટે પ્રથમ તો તારે તારા ભાવમાં રહેલાં મોહાદિને દૂર રાખવાં જોઈએ. અત્યારે તારા ભાવમાં મોહ તો છે જ એટલે પ્રથમ તું એનાથી છૂટ. આ પછીથી જ તું સ્થિર ચિત્તે વિચાર કરી શકીશ કે મારે યુદ્ધના કાર્યમાં જોડાવું કે નહિ? જો મને તું પૂછે તો હું તો તને જોડવાનું જ કહું છું. કારણ કે તારી ભૂમિકા અને આ યુદ્ધ પ્રસંગ એ જ જાતનો છે. હવે શ્રીકૃષ્ણજી આ જ મુદ્દા ઉપર કહે છેઃ—

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमाप्स्यसि ।

હવે જો ધર્મસંયોગી—આ યુદ્ધ તું નહીં કરે;
તો સ્વધર્મ તથા કીર્તિ, ગુમાવી પાપ પામશે. (૩૩)

(પ્યારા પાર્થ! હું તને એટલું તો સમજાવી ગયો કે આ યુદ્ધ તારા સ્વધર્મને બાધક નથી અર્થાત્ ધર્મનો નાશ કરે તેવું નથી. એટલે નીતિનાશનો જે ભય તેં કહ્યો છે, એ માત્ર તારો ભ્રમ છે, ઊલટું) હવે જો આ ધર્મ સંગ્રામમાં તું નહિ જોડાય, તો સ્વધર્મ અને કીર્તિ ખોઈશ (પણ સાથે સાથે) વળી પાપને પણ વહોરી લઈશ.

ાં તું નહિ જોડાય એટલે એવી અમર બની જવાની કે, જેટલાં
ી જગતમાં આજે છે અને હવે પછી હશે તે જન્મી જન્મીને
ાં ગાયા જ કરવાનાં. કારણ કે, પરંપરાએ એમનામાં તારી આ
ાયશની ગાથા તો કાયમ રહેવાની. તારે રાખવી છે અમર
ર્તિને અને માર્ગ એવો લેવા માગે છે કે, જે માર્ગે તારી બધી
રકીર્દી ઉપર પાણી ફરીને અમર અપકીર્તિ મળે."

આથી એવો સિદ્ધાંત નીકળે છે કે, જેમ કીર્તિ રાખવા કે
ધારવાનો સચોટ ઉપાય આત્મપરાયણતા છે તેમ અકીર્તિ ટાળવાનો
ઉપાય પણ આત્મપરાયણતા જ છે. કલંકિત કુળોમાંના એક પુરુષની
આત્મપરાયણતાએ એ કુળનાં કલંક પળવારમાં ભૂંસીને ઉદ્ધાર કર્યો
છે. જ્યારે અર્જુન તો એ મુખ્ય ધ્યેયથી જ આજે ચળી ગયો છે.
અને કુળમાં કલંક ન લાગે એવી વાતો કરી રહ્યો છે. કેટલું
આશ્ચર્ય! ગાભરો બનેલો સાધક પણ આમ જ મૂળ માર્ગ ચૂકીને
કીર્તિ કમાવા જતાં અપકીર્તિ પામે છે. અને છતાંયે એ મૂળ ભૂલ
ારવાને બદલે ઊલટો 'નસીબ' 'દુનિયા' 'પ્રભુ' 'ગુરુ' 'ધર્મ' એવાં
માં તત્ત્વોને દોષ દઈને કાં તો (૧) ખોટે માર્ગે શક્તિને વેડફી
ખે છે. કાં તો (૨) નિરાશા ને આળસથી ઘેરાઈ ને શક્તિને
ંગળાવી મારે છે. શ્રી. આચારાંગકારના કહ્યા મુજબ શક્તિને
ંગળાવી મારવા જેવો બીજો એકે મહા અનર્થ નથી. જો કે શક્તિને
ખોટે માર્ગે વડફવી એ પણ અનર્થ તો છે જ.

भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

તને જેમાં ભ્રમ થયો છે તેમાં તું ભોગ આપવા તૈયાર થયો છે એમ
લાગે છે; પણ એ ભ્રમ જ ટાળી નાખવો જોઈએ કારણ કે તને જે
અકીર્તિનો ભય છે, તે ખરી રીતે તો યુદ્ધમાં ન જોડાવામાં છે,
જોડાવામાં નથી.

વાત તો ખરી જ છે કે જેમની આગળ બહુમાન પામ્યો હોય તેવા નિકટના સાથીઓ આગળ માણસ હલકો પડી જાય, તો એને જબ્બર આઘાત લાગે છે. આવા જબ્બર આઘાત સામે આધ્યાત્મિક બળ ન હોય, તો ટકી જ ન શકાય. આવે અણીને પ્રસંગે આધ્યાત્મિક બળ તો જ આવી શકે કે જો પોતે લીધેલો પંથ સાચો હોય અને સાથે સાથે ભારોભાર શ્રદ્ધા હોય. સારાંશ કે પ્રબળ આત્માર્થી જ ત્યાં ટકી શકે. આવા આત્માર્થના લક્ષ્યે તો અર્જુન રણથી નહોતો જ થાક્યો, એટલે દ્રુપદ જેવા એના સસરા કે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવા એના સાળા અથવા ભીષ્મ કે દ્રોણ જેવા પીઢ વીરો 'હત! ભૂંડા બીકણ!' આટલું કહે એટલે એ સાંખી શકે તેમ નહોતું જ. શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા આગળ તો એનો નાતો જ એવો હતો, એટલે એ 'ન નામર્દપણું પામ' એટલા શબ્દો સાંભળી શક્યો. જો કે એ સાંભળ્યા પછી તો એને કેવી ચટપટી થઈ તે આપણે જોઈ ચૂક્યા પણ એટલું જ જો બીજા કોઈએ સંભળાવ્યું હોત તો

ા જેવી જ વાત ! કારણ કે હજુ અર્જુનને એટલી હદની
ામત દશા પર જવાને વાર હતી. એટલે આવી અર્ધદશા થાય
ી યુદ્ધ જોડાવા માટે પાછું આવવું પડે એના કરતાં અત્યારે જ
ાની એવી મનોદશાનો પ્રથમથી જ વિચાર કરે એ ખાતર
ૃષ્ણ મહાત્મા અર્જુનને, એના યુદ્ધથી ભાગવાનાં પરિણામો ક્રમવાર
ાત્મલક્ષ રાખીને આબેહૂબ વર્ણવી રહ્યા છે. અહીં એક પ્રશ્ન ઊઠે
મહારથીઓ ભયથી પીછેહઠ માની લે એથી કરીને એમને એમ
મનાવવા ખાતર શું રણમાં એણે જોડાવું ? 'બીજા શું માની
ે' એ ઘડીઘડી જોવા બેસે તો તો સાધક પોતાની પ્રવૃત્તિમાં
ગળુંય કેમ ભરી શકે ? એ વાત તો અગાઉ કહેવાઈ ગઈ છે.
ણ આનો જવાબ તો સીધો જ છે. 'લોકો શું માને છે, એ
ાધકનું ધ્યેય તો ન જ હોય—ન જ હોવું ઘટે પણ સાધકે એ પણ
ન ભૂલવું જોઈએ કે પોતે સિદ્ધ ન હોઈને પોતાની ભૂલો સંભવે
છે, એટલે એના આત્મધ્રુવને તો એ મુખ્યપણે જોયા કરે, પણ
સાથે સાથે લોકાભિપ્રાયને (ઠોકરે ન મારતાં, એ પરત્વે) પણ
વિવેકબુદ્ધિની ગળણીથી તપાસી સાર સાર લેવાનું ન ચૂકે. કારણ
કે લોકાભિપ્રાય બદલાવામાં આપણો હૃદયપડઘો પણ કેટલીક વાર
સાથે જ કારણરૂપ હોય છે. જો કે દરેક લોકાભિપ્રાયમાં પોતાનો
હૃદયપડઘો કારણભૂત જ હોય, એમ એકાંતે ન કહેવાય—કારણ કે
લોકાભિપ્રાયમાં લોકદૃષ્ટિ પ્રધાનપણે હોય છે. પણ અહીં તો એટલું
જ કથિતવ્ય છે કે લોકાભિપ્રાય આંખ આડે કાન કરવા જેવી ચીજ
નથી. વળી લોકમાં પણ જ્યારે આપણા નિકટના ગણાતા સાથીઓ
વિરુદ્ધ પડી જાય ત્યારે તો વિવેકબુદ્ધિથી તપાસવું જ જોઈએ, એ
ન તપાસાય, તો પોતાનો માર્ગ ખરો જ છે, એમ નિશ્ચયે માની
લેવામાં ઉતાવળ થાય છે એમ લાગે છે. વળી આપણા નિકટના
સાથીઓ; સાથી બન્યા હોય છે, તેમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું આપણા
અને એમના વચ્ચેનું સમાન તત્ત્વ હોય, એ મુખ્ય કારણ છે, આ

[illegible] છે. [illegible] એમનાં [illegible] નિંદા, [illegible] માંથી પણ [illegible]. આપણી [illegible] છે. અને [illegible] માં [illegible] પણ [illegible] આવે છે, ત્યારે છે અને [illegible] પામે છે. પરંતુ [illegible] એના [illegible] કેટલીક વાર એવો [illegible] છે કે [illegible] એને [illegible] ઓળખી જ શકતો નથી અને કેટલીક વાર આપણ એના પ્રભાવથી હતાશ પામીને આપણે નિંદકને બદલે પ્રશંસક થઈ જાય છે, પણ એના ઉચ્ચ કોટીના સાધકોને તો એવી પ્રશંસા આડી જ શકતી નથી પરંતુ અર્જુન હજુ એ ઉત્કટ ભૂમિકા પર નહોતો એટલે જ શ્રીકૃષ્ણે આ કેવટની એટલે કે જેમ લોકોત્તરમાં તેમ લૌકિક પરીક્ષામાં પણ નાપાસ થયેલો જાણી, ઉત્તર કહ્યું કે ભોળા ! ખેદ શું કરે છે ! સાંભળ:—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

મર્યો તો સ્વર્ગ પામીશ, કાં છતી ભોગવીશ ભૂ;
માટે તું ઊઠ કૌંતેય ! કરી નિશ્ચય યુદ્ધનો, (૩૭)

(યુદ્ધમાં નહિ જોડાવાથી તું સ્વધર્મ અને કીર્તિ બન્ને ગુમાવીશ તેમજ સર્વ પ્રકારે સર્વની અપકીર્તિ વહોરી લઈશ. જ્યારે યુદ્ધમાં જોડાવાથી માન કે એ રીતે જ-આ યુદ્ધમાં જ-ખપી જઈશ એટલે કે) જો તું મરી જઈશ, તો તું સ્વર્ગ પામીશ અને (છવ્યો તો છતવાનો જ છે એટલે) છતીને ભૂમિને ભોગવીશ. (એમાં તારું જવાનું શું છે ?) માટે યુદ્ધનો નિશ્ચય કરીને, ઓ કુંતીના પુત્ર ! તું ઊઠ. (ઊભો થા.) ખેદ છોડી દે.

નોંધ:—

દેહીનો દેહ વહેલામોડો છૂટવાનો જ છે તો મૃત્યુના ભયે પોતાના કર્તવ્યને છોડવું ઉચિત નથી, મૃત્યુના મોંમાં કર્તવ્ય ખાતર

મરનારને મરીને સ્વર્ગ મળે છે. અને જીવીને વિજય મળવાથી અનેક પ્રકારનું લૌકિક સુખ મળે છે. ઉપરાંત જેણે કર્તવ્ય ધર્મ જાળવ્યો એનો આત્મા પણ નીચે નથી જતો, ઊલટું જો સમતા રાખી હોય તો ઊંચે જ જાય છે. માટે જ હવે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા કહે છે કેઃ-

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ (३८)

લાભ-હાનિ, સુખો-દુઃખો, જીત-હાર, સમાં ગણીઃ
જો જોડાઈશ તું યુદ્ધે, તો તો પાપ ન પામશે. (૩૮)

"(ઓ કુંતીના ગરવા સપૂત ! તને પાપનો ડર લાગે છે, કેમ કોઈ
| ખૂબ સંતોષ થાય છે. જે પાપથી ડરતો રહીને વિવેકપૂર્વક પગલાં
ડ્યે જાય છે, તે તો સર્વ પ્રકારે અધિકારી જ ઠરે છે પણ આ યુદ્ધમાં
ખો કૈયા કુમાર જેવા નરસિંહો ખરખાઈ જશે, પણ આ અનિવાર્ય
ા છે, ત્યાં દેહધારી શું કરે ? જો ને, ધરતીકંપ, જળપ્રલય, મહામારી
રિના મોંમાં લાખો દેહધારીઓ હોમાઈ જાય છે. તું કહીશ એ તો
કુદરતી આફતો છે, એમાં ક્યાં માનવી નિમિત્ત છે ? આ યુદ્ધમાં તો
અમે અને કૌરવો નિમિત્ત છીએ એટલે કેમ પાપ ન લાગે ? પણ તું ભૂલે
છે. કુદરતી આફતો કે માનવીકૃત-આફતો-બધાની પાછળ કુદરતી કાનૂન
અને સાથે સાથે દેહધારી પણ જવાબદાર છે. અને માનવીને વિકસિત
બુદ્ધિ હોઈને તે વધુ જવાબદાર છે, પણ એ જવાબદારી કાંઈ કર્તવ્યને
ટાળવાથી કે નાશી ભાગવાથી ટળી જતી નથી, ઊલટું જાણી કરીને તેણ
ઊંધુ વર્તન કરવાથી તો એ ક્રિયાનું પાપ વધું લાગે છે, જો કે કર્તવ્ય
ન ટાળવાથી કે ન નાશી જવાથી એ કર્તવ્યને અંગે જે કંઈ આરં
કરવો પડે તેનું પાપ લાગે છે ખરું, પણ એ પાપ એવું લાગે છે
જેને નિવારી શકાય છે. એટલે જો આ વેળાએ આ યુદ્ધમાંથી પા
ભાગીશ, તો યુદ્ધ નથી અટકવાનું. તેથી જે કોઈ હણાશે તે પાપ
કાંઈ તું છૂટી જવાનો નથી. કારણ કે યુદ્ધનો માનસિક સંકલ્પ ત
જ્યારથી થયો ત્યારથી જ યુદ્ધજન્ય હિંસા તો તને લાગી જ

[illegible] ઘટે છે. એટલું જ નહિ કે ખરો સાધક એમનાં આક્ષેપો, નિંદા, વિરોધ કે ટીકામાંથી પણ સાર લે છે, આપણાથી [illegible] થઈ છે. અને [illegible] પણ [illegible] આવે છે, આગળ છે અને સાચેસાચ પ્રેમ પામે છે. પરંતુ લોક એના ટીકાકારોમાંનો કેટલોક ભાગ એવો હોય છે કે જે એને જરાયે ઓળખી જ શકતો નથી અને કેટલોક ભાગ આખરે એના પ્રભાવથી હૃદયપલટો પામીને આખરે નિંદકને બદલે પ્રશંસક થઈ જાય છે, પણ એવા ઉચ્ચ કોટીના સાધકને તો એવી પ્રશંસા અડી જ શકતી નથી પરંતુ અર્જુન હજુ એ ઉત્કટ ભૂમિકા પર નહોતો એટલે જ શ્રીકૃષ્ણે આ છેવટની એટલે કે જેમ લોકોત્તરમાં તેમ લૌકિક પરીક્ષામાં પણ નાપાસ થયેલો જાણી, છેવટે કહ્યું કે ભોળા ! ખેદ શું કરે છે ? સાંભળ:—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

મર્યો તો સ્વર્ગ પામીશ, કાં છતી ભોગવીશ ભૂ;
માટે તું ઊઠ કૌંતેય ! કરી નિશ્ચય યુદ્ધનો, (૩૭)

(યુદ્ધમાં નહિ જોડાવાથી તું સ્વધર્મ અને કીર્તિ બન્ને ગુમાવીશ તેમજ સર્વ પ્રકારે સર્વની અપકીર્તિ વહોરી લઈશ. જ્યારે યુદ્ધમાં જોડાવાથી માન કે એ રીતે જ–આ યુદ્ધમાં જ–ખપી જઈશ એટલે કે) જો તું મરી જઈશ, તો તું સ્વર્ગ પામીશ અને (છવ્યો તો છતવાનો જ છે એટલે) જીતીને ભૂમિને ભોગવીશ. (એમાં તારું જવાનું શું છે ?) માટે યુદ્ધનો નિશ્ચય કરીને, ઓ કુંતીના પુત્ર ! તું ઊઠ. (ઊભો થા.) ખેદ છોડી દે.

નોંધ:—

દેહીનો દેહ વહેલામોડો છૂટવાનો જ છે તો મૃત્યુના ભયે પોતાના કર્તવ્યને છોડવું ઉચિત નથી, મૃત્યુના મોંમાં કર્તવ્ય ખાતર

રાજ્યસુખ અને કાં તો કૌરવોનું આધિપત્ય, કાં તો સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અને કાં તો બેગલાનિ, કાં તો મરવું પડશે ને કાં તો છતીશ પણ એ બે પૈકી કોઈને પણ ઓછી વધુ ન માનતો. હરખ-ખેદ ન કરતો. આ વખતે તું રાજ્યસુખ છોડવા જાણે તૈયાર હો, એમ બોલી ગયો પણ એ તો તારા આ મોહજન્ય ખેદને લીધે બોલી ગયો છે. એથી કંઈ તને રાજ્યસુખ મળવાથી હરખ નહિ થાય એવું થોડું જ છે? અને માની લે કે હરખ નહિ થાય તો વળી લડાઈમાં તારાં સગાં હણવાનો ખેદ થવાનો. હરખ અને ખેદમાં તત્ત્વ દૃષ્ટિએ કશો ફેર જ નથી. માટે એ દ્વંદ્વથી પર થઈને પછી જ યુદ્ધમાં જોડા એમ હવે હું તને ભાર દઈને કહું છું. અને એ પણ કહું છું કે ખરેખરો નિશ્ચય કરીને જોડાજે. પાછો ક્યાંક અધીં લડાઈએ વળી આવું નાટક ન બતાવતો. સારાંશ કે દૃઢ નિશ્ચયે સમતાપૂર્વક યુદ્ધમાં જોડાઈશ, તો તને પાપ નહિ લાગે અને મરીને કે જીવીને પરલોકમાં કે અહીં જે જે સ્થિતિ પામીશ તે લૌકિક દૃષ્ટિએ પણ ઊંચા પ્રકારની હશે. જે આત્મદૃષ્ટિએ ઉચિત તે પૌદ્ગલિક (બાહ્ય) દૃષ્ટિએ પણ ઉચિત જ હોય. જે લોકોત્તર દૃષ્ટિએ ઉચિત તે લૌકિક દૃષ્ટિએ પણ ઉચિત જ હોય પણ જે પૌદ્ગલિક (બાહ્ય) દૃષ્ટિએ ઉચિત હોય તે આત્મદૃષ્ટિએ ઉચિત હોય અને ન પણ હોય અને જે લૌકિક દૃષ્ટિએ ઉચિત હોય તે લોકોત્તર દૃષ્ટિએ ઉચિત હોય અને ન પણ હોય. તો પછી આત્મદૃષ્ટિ–લોકોત્તર દૃષ્ટિ–ને મુખ્યતા કાં ન રાખવી?

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥३

સાંખ્યદૃષ્ટિ કહી આ તો, યોગદૃષ્ટિ હવે સુણ;
તું પાર્થ, છૂટીશ કર્મ

કે જે વિષે હું આગળ તને આ વાત બહુ સરળ રીતે સમજાવવાનો છું. હાલ તો એટલું જ કહું છું કે, "જો તું એ પાપથી ખરેખર છૂટવા માગતો હો તો, એનો માર્ગ આ છેઃ-) જો તું લાભને કે હાનિ, જય કે પરાજયને, સુખ કે દુઃખમાં સરખાં ગણીને યુદ્ધમાં જોડાઈશ તો તને પાપ નહિ લાગે.

નોંધઃ--

જો અર્જુનને કુટુંબી સ્નેહીઓના દેહ ઉપર મોહ થયો તો પછી પોતાના દેહ ઉપર મોહ કેમ ન હોઈ શકે ? જો કે એણે પોતાના શબ્દોમાં એ વાત ક્યાંય નથી કહી. અર્જુનને પોતાને એમ લાગતું પણ નહિ હોય, કે પોતાને પોતાના દેહમાં પણ મોહ છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા કેમ ન જાણે ? એટલે જ એમણે કહ્યું કે તું મરવાની બીક છોડી દે. મરીશ તોય તારો આ જ આત્મા બીજો દેહ ધારણ કરશે, ત્યારે સ્વર્ગીય સુખ મળશે. અહીં સ્વર્ગસુખ કહ્યું છે કારણ કે દેહધારી આત્માની દેહભાને કરેલી ક્રિયા વધુમાં વધુ શુભ ફળ આપે તો સ્વર્ગનું ફળ આપી શકે; એથી વધુ નહિ. આપોઆપ આવી પડેલા યુદ્ધની ક્રિયા ક્ષત્રિયને માટે ધર્મ્ય હોય, તોય એ ક્રિયા દેહભાન વિના થઇ શકતી જ નથી, માટે એનું વધુમાં વધુ ફળ મળે તો સ્વર્ગ મળે, મોક્ષ કદી નહિ અને તેના એક પાસામાં સ્વર્ગ છે, તેના બીજા પાસામાં નરક પણ છે જ. તેમજ જ્યાં પુણ્ય છે ત્યાં બીજે પાસે પાપ પણ છે. એટલે એકંદરે તો એ ક્રિયા કંઈ જીવનધ્યેય નથી. માટે જ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ કહ્યું કે "મોક્ષ આપનાર વસ્તુ તો સમત્વ છે. અને સમતામાં જ આત્મિક સુખ છે માટે હું તને યુદ્ધમાં જોડાવાનું કહું છું" એટલે તું એને જ તારું પરમ ધ્યેય રખે માની લેતો. આ તો અત્યારે તારી ભૂમિકા પ્રમાણે એ નિવારી શકાય તેમ નથી, માટે કહું છું કે તું યુદ્ધમાં જોડાઈ જા. અને યુદ્ધમાં જોડાવાથી યુદ્ધનાં બે પરિણામો આવશે-કાંતો જય ને કાંતો પરાજય, કાં તો સ્વતંત્ર

[illegible] તો એમ છે કે આ દેહ જે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સર્વ પ્રકારે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સિદ્ધાંત ગીતાકાર [illegible] [illegible] [illegible] ચારિત્ર વિના [illegible] [illegible] [illegible] કર્મયોગ વિના સાંગોપાંગ રીતે ગીતાકાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સિદ્ધિ નથી ' જૈન સૂત્રોના ચારિત્ર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, જ્યારે ગીતાના કર્મયોગ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] માની લે છે. પરંતુ આપણે તો એ બન્ને [illegible] [illegible] [illegible] જેમ ચારિત્ર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ધરાવે છે, તેમ કર્મયોગ પણ [illegible] [illegible] [illegible] આગળ ઉપર ધરાવે છે; એ [illegible] ગીતાકારના મુખેથી જ આપણે [illegible] [illegible] જોઈશું. પ્રથમ તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે તે જોઈએ.

> नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
> स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥
>
> ન અહીં પ્રગતિ નષ્ટ, વિઘ્ન પણ નડે નહીં;
> અંશેય ધર્મનો [illegible] મહાભયથી રક્ષતો (૪૦)

(અર્જુન ભારત! આ યુદ્ધના પ્રસંગ પરથી જ વાત કરી; હું તને [illegible] [illegible] તારી સામે યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત જ [illegible] નથી [illegible] [illegible] [illegible] આવે કે પરાજય આવે [illegible] છે, પણ યુદ્ધને અંતે કદાચ તારે [illegible] [illegible] આવે [illegible] [illegible] પ્રસંગ આવે, તું જીવતો રહ્યો તો વિજયના [illegible] રાજ્યભોગના પ્રસંગ [illegible] [illegible] હું તને શુદ્ધ બતાવું [illegible] ત્યાં તારે શી રીતે વર્તવું ? એનો પણ હું [illegible] વાત તો કરી, પણ [illegible] છું. મેં તને સર્વ પ્રસંગોમાં સમત્વ રાખવાની [illegible] [illegible] આફતમાં સમતા રાખ[illegible] સમત [illegible] [illegible] નથી. [illegible] કદાચ [illegible] એને માટે તો દૃઢ ધર્મ[illegible] શકાય, પણ પ્રલોભનમાં સમતા રાખવી કઠણ છે.

+ ज्ञानदर्शनचारित्राणि मोक्षमार्गः ।

[illegible]

નોંધ

[illegible] પણ એટલેથી જ પતે નહિ સાથે સાથે ચારિત્ર પણ જોઈએ. જીવનના જટિલ સમરાંગણમાં એકલા જ્ઞાનથી ચાલતું નથી. એટલે જૈન સૂત્રોનો પ્રતિપાદ્ય વિષય જેમ ચારિત્ર છે, તે જ રીતે ગીતાકાર પણ એ જ વિષયનું પ્રતિપાદન હવે શરૂ કરે છે. 'અર્જુનને યુદ્ધમાં જોડવો' એટલો જ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માનો આશય હોત તો આટલેથી જ ગીતા સમાપ્તિ પામત પણ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માને તો અર્જુન સંસારના સમસ્ત રણ-સંગ્રામમાં આંતરયુદ્ધ ખેલીને આબાદ રીતે પાર ઊતરી શકે એવો માર્ગ બતાવવો છે. જો સિદ્ધાંત એક જ પ્રસંગને લાગુ પડે, તે પૂર્ણ સિદ્ધાંત કહેવાય જ નહિ. એટલે સિદ્ધાંતની એક બાજુ વર્ણવી હવે બીજી ભવ્ય બાજુ બતાવવા માગે છે. એમણે અગાઉ અર્જુનને કહ્યું હતું કે તું સમભાવ રાખીને ક્રિયા કરીશ તો તને પાપ નહિ લાગે. પણ નવાં પાપ ન લાગે એટલી જ એ તો વાત થઈ, પણ

જૂનાં શાસ્ત્રો છે તેમનું શું ? ખરી વાત તો એ છે કે આ દેહ જે
કર્મે બંધાયો છે તે કર્મથી સર્વ પ્રકારે મુક્ત થવાની સહુ કોઈની
અભિલાષા છે. એટલે અર્જુનને ઉદ્દેશીને જતાં, સહુને સર્વ સ્થળે
લાગુ પડે એવો વ્યાપક સિદ્ધાંત ગીતાકાર હવે રજૂ કરે છે. જૈન
સૂત્રો જેમ કહે છે કે '. ચારિત્ર વિના સંપૂર્ણ મોક્ષ નથી '+તે જ
રીતે ગીતાકાર પણ કહેવા માગે છે કે કર્મયોગ વિના સાંગોપાંગ
સિદ્ધિ નથી ' જૈન સૂત્રોના ચારિત્ર શબ્દનો અર્થ સંન્યાસ પરત્વે
રૂઢ થઈ ગયો છે, જ્યારે ગીતાના કર્મયોગ શબ્દથી અસંન્યાસ જ
બહુધા લોકો માની લે છે. પરંતુ આપણે તો એ બન્ને વચ્ચે
સામ્ય જ જોઈએ છીએ. જેમ ચારિત્ર શબ્દ અંતર સાથે મુખ્યત
સંબંધ ધરાવે છે, તેમ કર્મયોગ પણ મુખ્યત્વે અંતર સાથે સંબં
ધરાવે છે; એ વ્યાખ્યા ગીતાકારના મુખેથી જ આપણે આગળ ઉપ
જોઈશું. પ્રથમ તો હમણાં એ શું કહેવા માગે છે તે જોઈએ.

હે પૃથાના પુત્ર ! (અહીં સુધી) તો મેં તને આ સાંખ્યદષ્ટિ કહી (એટલે કે સાંખ્ય સિદ્ધાંત-નિશ્ચય દષ્ટિના સિદ્ધાંતથી સમજાવ્યું પણ) હવે તને હું યોગ દષ્ટિ (વિશે) કહું છું, તે તું સાંભળ (કારણ કે વ્યવહારમાં આ જ દષ્ટિ રાખીને સહુએ ચાલવું રહ્યું છે. તો જ કર્મબંધનથી છૂટી શકાય છે, તું પણ) તે દષ્ટિ રાખીને ચાલતાં કર્મબંધનથી છૂટી જઈશ.

નોંધ:—

જૈન સૂત્રોમાં 'पढमं नाणं तओ दया' કહ્યું છે. સારાંશ કે પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી ક્રિયા. તે જ રીતે સૌથી પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ અર્જુનને જ્ઞાનદષ્ટિ આપી હવે ક્રિયાદષ્ટિની વાત કહે છે. જ્યાં લગી યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય, ત્યાં લગી બુદ્ધિજન્ય તર્કોનું સમાધાન થતું નથી, એટલે એ બુદ્ધિ વાસનાત્મક બની એકાગ્રતા જામવા દેતી નથી. અને એકાગ્રતા વિના આત્માનંદ ચાખી શકાય નહિ એટલે યથાર્થ જ્ઞાનની જરૂર છે. પણ આટલેથી જ પતે નહિ સાથે સાથે ચારિત્ર પણ જોઈએ. જીવનના જટિલ સમરાંગણમાં એકલા જ્ઞાનથી ચાલતું નથી. એટલે જૈન સૂત્રોનો પ્રતિપાદ્ય વિષય જેમ ચારિત્ર છે, તે જ રીતે ગીતાકાર પણ એ જ વિષયનું પ્રતિપાદન હવે શરૂ કરે છે. 'અર્જુનને યુદ્ધમાં જોડવો' એટલો જ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માનો આશય હોત તો આટલેથી જ ગીતા સમાપ્તિ પામત પણ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માને તો અર્જુન સંસારના સમસ્ત રણસંગ્રામમાં આંતરયુદ્ધ ખેલીને આબાદ રીતે પાર ઊતરી શકે માર્ગ બતાવવો છે. જે સિદ્ધાંત [illegible] પ્રસં[illegible] પ[illegible]
પૂર્ણ સિદ્ધાંત કહેવાય જ નહિ. [illegible] દ્ધાંતની
હવે બીજી ભવ્ય બાજુ બતા[illegible] એમણે
કહ્યું હતું કે તું સમભાવ રાખી [illegible] શે તો
લાગે. પણ નવાં પાપ ન લાગે [illegible] એ તો

સ્વામી-ભગિનિ ભક્તિમાર્ગ તો આજ લગી પાળ્યું જ હશે, છતાં કેમ સાદર્શન જેવી ઉત્તમ પંક્તિનો આનંદ નથી ભોગવી શકતા? એને ખુલાસો ઉપર સ્પષ્ટ આવી ગયો કે એ ભક્તિમાર્ગપાલન નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિપૂર્વક નથી થયું, આકસ્મિક પળાયું છે, એટલે જ એનો શ્રીકૃષ્ણગુરુના કહેલા ધર્મમાં એકડો નથી નોંધાઈ શકતો. તો પછી એવું પાલન મહાભયથી કેમ ઉગારી શકે? આ ભવે જે ન ઉગારે તે પરભવે તો કેમ જ ઉગારવાનું? ધર્મ તો રોકડિયો ગ્રાહક છે. માલ લે કે તુરત પૈસા આપે, માત્ર વેપારીએ પોતાની દુકાન, એને ખપ લાગે તેવી બનાવવી જોઈએ. ધર્મ તો પ્રકાશ છે, પ્રકાશ તો તુરત જ અંધારું દૂર કરે. એવા ધર્મમાં શ્રીકૃષ્ણગુરુએ ઉપર કહ્યું તેમ બહુ ક્રિયાવિસ્તારની જરૂર નથી, માત્ર બોલવામાં અને સાંભળવામાં જ રસીલી લાગે, પણ ધર્મ તરફ પ્રેરણા ન કરતાં ભોગ-ઐશ્વર્ય તરફ જ દોરી જાય તેવી વાણી બોલવાની કે સાંભળવાની પણ જરૂર નથી. કારણ કે ભોગ કે ઐશ્વર્ય એ કંઇ માનવી જીવનનું પરમ લક્ષ્ય નથી. ભોગ અને ઐશ્વર્યની વાંચ્છના પૂરવા માટે તો જન્મો લેવા પડે અને વિપુલ ભોગ ઐશ્વર્યવાળી બુદ્ધિથી બહુ બહુ તો સ્વર્ગગતિ મળે તો પણ તેથી શું? તેથી મનુષ્ય જે સમાધિ ઇચ્છે છે, તે ક્યાં મળે છે? ત્યાં પણ 'હુંસાતુંસી' 'ગુમાન' 'વેર' 'છળકપટ' 'હર્ષશોક' આદિ ભર્યાં જ પડ્યાં છે. જ્યાં કામ છે ત્યાં દુઃખ છે જ. એટલે ખરી વાત તો એ છે કે જ્યાં કામનામાત્રનો અંત છે એવી મોક્ષગતિ જ મનુષ્ય વાંચ્છે છે અને તે જે ધર્મથી મળે છે, તે ધર્મ માટે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિની જે પહેલી શરત ગીતાકારે મૂકી છે, તે મેળવવી જરૂરી છે પરંતુ અહીં પાયામાં જ ભૂલ થાય છે, તેથી 'હું ધર્મ કરું છું' એમ માણસ માની બેસે છે. પણ 'કરતો હોય છે કં બીજું જ' હવે ગીતાકાર બુદ્ધિને નિશ્ચયાત્મક બનાવવા માટે અર્જુનને શું કહે છે, તે ધ્યાન દઈને સાંભળીએ.

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५॥

ત્રિગુણ વિષયી વેદો, ત્રિગુણે છૂટ અર્જુન;
નિર્યોગક્ષેમ નિર્દ્વંદ્વ, નિત્યસત્ત્વસ્થ આત્મવાન્. (૪૫)

માટે હે ઉજળા અર્જુન! (પ્રથમ તો હું તને ગોગ માટે તારી
એવી ભૂમિકા તૈયાર કરવા ખાતર એ કહું છું કે) વેદો (માંની જે ફળ
શ્રુતિઓ તું મને કહી ગયો 'કુલીન પુત્રોની પિંડોદકક્રિયા પિતૃઓને
અસદ્ગતિમાં પડતાં અટકાવે છે.' "ફલાણાને આમ કરવાથી સ્વર્ગ મળે
છે, અને ફલાણાને આમ કરવાથી નરક મળે છે." એવી વાતો તેં ખૂબ
સાંભળી છે. એટલે તારી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિને નાગી જોઈને તેં જ નાહકની
ગૂંચવી નાખી છે. માણસે ધર્મગ્રંથોને માત્ર સાંભળવાના સ્વાદ ખાતર
ન સાંભળવા જોઈએ, પણ જિજ્ઞાસાને સંતોષવા માટે અગર પોતાની
સાધનાને માર્ગે જતાં ક્યાંક ગૂંચ પડી હોય તો ઉકેલ સારુ એમનો
ઉપયોગ કરવો જોઈએ. વળી ધર્મગ્રંથોમાં પણ કેટલાક પ્રથમ કક્ષાના
લોકો માટે ઉપયોગી હોય છે. એટલે પ્રથમ કક્ષા વટાવ્યા પછી બીજી
કક્ષાવાળાને તે ગ્રંથોના કથન પર (પછી) પોતાનું જીવન ઘોરણ બાં-
ધવાનું રહેતું નથી અને એથી ઉત્તમ કક્ષાવાળાને તો પોતાનો આત્મા
પ્રેરક બની રહે છે. એટલે બધા સદ્ગુરુઓ અને બધા ગ્રંથોની ગરજ
એને આત્મામાંથી જ સરી રહે છે. તું આજે હજુ એટલી ઊંચી કોટીનો
નથી, તેમ સાવ પહેલી કક્ષા પર પણ નથી, માટે પહેલી કક્ષાને ઉપયોગી
એવી સ્વર્ગનરકની ફળશ્રુતિઓથી પર થા.) વેદો ત્રિગુણને લગતી
બાબતોથી ભરપૂર ભર્યા છે, (અને જ્યાં ત્રિગુણતા છે ત્યાં જ સં-
છે, પણ નહિ તો સંસારથી પાર જવાતું છે) માટે તું એ વેદોને
સમજવા પડતા મેલવા એમ અર્થ ન લેતો. પણ તારા ઘણા વડવાઓ

• જૈન દૃષ્ટિએ પણ શુભાશુભ કર્મ છે ત્યાં 'સ્વર્ગ' નરક

બુદ્ધિયુક્ત અહીં છાંડે પાપ ને પુણ્ય બેય તે
એથી તું યે પછી જોડા, કર્મકૌશલ્ય-યોગ-માં. (૫૦)
કર્મજન્ય ફળો છોડી બુદ્ધિયુક્ત મનીષિઓ;
એ જન્મસંબંધથી મુક્ત, નિરામય પદે જતા. (૫૧)

(અર્જુન તો આ બધું સાંભળીને વમળમાં જ પડી ગયો. એણે મુંઝાતાં મુંઝાતાં મંદ સ્વરે કહ્યું : ગુરુદેવ ! મને સીધી સાદી ભાષામાં કહોને કે ફળની આસક્તિ તજીને કર્મ કરવાં.' મુંઝવી કાં મારો છો ? માબાપ ! તમે તો યોગમાં જોડાવાની વાત કરી અને ફરી સમત્વે પાછું યોગનું લક્ષણ કહ્યું, તો હવે શું આટલેથી નથી પતતું કે, પાછો સમતાનો નવો ગુંચવાડો ઊભો કર્યો ? શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા મંદ સ્મિત કરીને બોલ્યાઃ- ભાઈ ! ધીરો થા; બાપુ ! ધીરો થા; હું તને પહેલેથી જ નથી કહી ગયો કે તારામાં વીરતા છે, માનવતા છે, દિવ્યતા છે, પણ ઉતાવળો ભારી. ઠીક, કાંઈ નહિ. ચાલ એ બધી પછી વાત. હમણાં તો હું તને ચાલુ પ્રસંગની જ વાત કરું, પણ તારે આ વાતને પૂરેપૂરી સમજવા પૂરતી તો હમણાં ધીરજ રાખવી જ પડશે. જો તું આ વાતને સમજી જઇશ તો તો તારો એ પ્રકૃતિદોષનો કાંટો ખેંચતાં તને જરાય વાર નહિ લાગે અને ધીરજ આપોઆપ આવી જશે. ભલા ! તને હું થોડીવાર પહેલાં જ નહોતો કહી ગયો કે, તારે સમત્વ સાધ્યા પછી યુદ્ધમાં જોડાવાનું છે. બસ શું, એટલીવારમાં ભૂલી ગયો ? પ્રિય સાધક ! તારા જેવાની સ્મૃતિ તો તેજસ્વી હોવી જોઇએ. ઠીક લે ફરીને જરા વિસ્તારથી આગલી વાતને કહું) જો કર્મ, બુદ્ધિયોગથી વિખૂટું હોય (એટલે કે જો જ્ઞાન વગરની ક્રિયા હોય) તો તે સાવ તુચ્છ છે, માટે જ તું બુદ્ધિ (જ્ઞાન)નું શરણું શોધી લે. (એટલે કે બુદ્ધિને પણ કર્મની સાથે રાખ.) પણ હે ધનંજય ! (તો કદાચ તું એમ કહીશ કે, જો બુદ્ધિ અને કર્મ બેને સાથે રાખવા કહો છો તો સમત્વબુદ્ધિ રાખીને કામ કરીએ, પણ સાથે સાથે કર્મ ફળનો હેતુ રાખીએ તો તેમાં કાંઈ વાંધો ખરો ? " હું તને કહું છું કે મોટો વાંધો. કારણ કે, આસક્તિ જ સંસારનું મૂળ છે. સમત્વ સાધ્યા પછી પણ જ્યાં લગી આસક્તિનું બીજ ન બળે ત્યાં લગી પુનર્જન્મ કદી ટળે નહિ. હા; એટલું ખરું કે, સમત્વબુદ્ધિથી નવાં પાપપુણ્ય ન

[illegible]

([illegible] અર્જુનને [illegible]) [illegible] સમત્વબુદ્ધિથી [illegible] કર્મ [illegible] સમત્વબુદ્ધિ [illegible] [illegible] કર્મ [illegible] ([illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] બુદ્ધિની સમતા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (પહેલાં તો) [illegible] [illegible]) સમત્વબુદ્ધિથી જોડાયેલા પુરુષો જ (પહેલાં તો) [illegible]) સમત્વબુદ્ધિથી [illegible] [illegible] છોડે છે. ([illegible] ([illegible] બંધનોના) [illegible]-પાપપુણ્ય-ને છોડે છે. ([illegible]) બુદ્ધિયુક્ત [illegible] પહેલાં તો તું [illegible] (કારણ કે) કર્મકુશળ (કર્મકૌશલ્યરૂપ) યોગમાં [illegible] (પણ) યોગ (જ) છે.

(સારું જ કહું છું અર્જુન !) (જેમની મનીષા ઉચ્ચ [illegible] એવા) જ્ઞાનીજનો પણ એવી બુદ્ધિથી જ પાર પામી શકતા [illegible] વગર પ્રવૃત્તિ પરંતુ એમનેય કર્મજન્ય ફળો તરફ નજર નાખ્યા વગર પ્રવૃત્તિ [illegible] પડે છે ત્યારે જ તેઓ અનામય-નિરોગી પદમાં પુગે છે.

× સરખાવો જૈન સૂત્રોની સકામ નિર્જરા સાથે 'સમ[illegible] એટલે સમકિત ગમ્યા પછી આસ્રવનો સંવર, સકામ નિર્જરા [illegible] દશ. વૈ. ૪ થું [illegible] મોક્ષ મળે છે.

સમાધિમાં સ્થિર થઈ રહી ગયેલી હો) હે કેશવ! (અર્થાત્ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણે સંજ્ઞા જેને લાગુ પડે છે, તેવા ગુણ ... પ્રભુ !) એવા સમાધિનિષ્ઠ સ્થિતપ્રજ્ઞની ભાષા કેવી છે? (અર્થાત્ જેને સમાધિમાં પણ સ્થિર બુદ્ધિ છે તેવા જ્ઞાનીનાં લક્ષણો શાં છે?) તે કેમ બોલે છે? કેમ ચાલે છે? કેમ બેસે છે? તે મને સંભળાવો.

નોંધ:—

ભાષા, પરિભાષા, સિદ્ધાંત, વાદ, દૃષ્ટિ, લક્ષણ, ચિહ્ન વગેરે લગભગ એકાર્થવાચી શબ્દ છે. વાણી એ ભાવ વ્યક્ત કરવાનું મનુષ્ય પાસે એક અજોડ સાધન છે એટલે જેમ ગીતાકારે વેદવાદ શબ્દ વાપર્યો હતો તે જ રીતે અર્જુન પણ અહીં 'સ્થિતપ્રજ્ઞવાદ' વળી કેવો છે એમ પૂછે છે. અર્જુન આગળ સ્થિતપ્રજ્ઞવાદ સાવ નવીન વસ્તુ છે. ઉપરાંત શ્રીકૃષ્ણમુખે એ વાત સાંભળી તેને તેવું થવું ગમે છે. એટલે જે ચીજ ગમે, તેનાં સૌથી પહેલાં તો માણસ લક્ષણો જાણવા માગે, તે પણ દેખીતું છે. વળી અર્જુન માત્ર સાંભળવા ખાતર જ નથી સાંભળતો. એને તો એ માર્ગે ચાલવાની પણ ધગશ છે, એટલે જ એ લક્ષણોની સાથે સાથે સ્થિતપ્રજ્ઞનો વ્યવહાર પણ પૂછી લે છે. કેમ બોલે, કેમ ચાલે અને કેમ બેસે? એમ પૂછવા પાછળ એવો ધ્વનિ પણ નીકળી શકે કે, અર્જુનના અંતરમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ વિષે બે કલ્પનાઓ આવી હોય; (૧) વસતિમાં રહેનારો અને (૨) જંગલમાં રહેનારો. જો સ્થિતપ્રજ્ઞ વસતિમાં રહેનાર હોય તો એની બોલચાલ કેવી હોય એમ એ પૂછે છે. જો સમાધિનિષ્ઠ સ્થિતપ્રજ્ઞ જંગલવાસી હોય તો એ ચૂપચાપ મૌન સેવીને કેવો એકાંતવાસ ગાળે છે એમ એ પૂછે છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા તો પોતાની અનેકાંતવાદની અત્યુત્તમ ઢબે નિરૂપણ કરે છે. એમનું આ સચોટ નિરૂપણ થતાં થતાં બીજો અધ્યાય સમાપ્ત થાય છે. એથી આ અધ્યાય સોળે કળાએ દીપી ઊઠે છે.

ત્રણ દશા પછી ઉપરની બીના અંતરાત્મ દશાવાળા દેહધારીને લાગુ પડે છે. તેનો અંતરાત્મા જ તેને તૃપ્તિ આપે છે. બસ આવી સ્થિતિ થાય એટલે એ સાધક સાચો જ પુરુષાર્થ કરે છે. એની સઘળી પ્રવૃત્તિ આત્માર્થે જ હોય છે. પછી એનું મન બાહ્ય પદાર્થોનાં દુઃખથી કંટાળતું નથી, સદાય ઉત્સાહી, સતેજ અને આશાભર્યું રહે છે. એ જ રીતે બાહ્યપદાર્થોનો ઇંદ્રિયોને અનાયાસે સુખદ સંગ થાય, તોય એને એવાં સુખોની સ્પૃહા થતી નથી. કારણ કે એ સુખ એને આત્માથી મળતા સહજ આત્મસંતોષ આગળ સાવ નજીવું ભાસે છે. આ રીતે એનો રાગ મોળો પડે છે, રાગ ગયો એટલે ભય અને ક્રોધ પણ ગયાં જ સમજવાં. કારણ કે 'આ મને રખે આમ કરે.' એવા ભયનું મૂળ તો પોતાનો કોઈ વસ્તુ તરફનો રાગ જ છે. અને એ જ રીતે, એણે મારું બગાડ્યું, એણે મારું બૂરું કર્યું એવો બીજા પ્રત્યે મનમાં આવેશ આવે છે અને ક્રોધ થઈ જાય છે; તેના મૂળમાં પણ રાગ જ છે.

આવી સ્થિતિવાળો પોતાના મનને મારે છે માટે એને સ્થિતપ્રજ્ઞ મુનિ પણ ગણી શકાય. જૈનસૂત્ર શ્રી આચારાંગમાં પણ એમ જ કહ્યું છેઃ—जं समंति पासह तं मोणंति पासह। અર્થાત્ જ્યાં સમત્વ છે ત્યાં મુનિપણું છે.

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

જે બધે અપ્રતિબંધી, તે તે પામી શુભાશુભ;
ખુશ કે ખિન્ન ના થાય, તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત. (૫૭)
સમેટે કાચબો અંગ, સર્વથા તેમ ઇંદ્રિયો;
સમેટે ઇંદ્રિયાર્થોથી, તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત. (૫૮)

યાય ૨ જો

(વળી હે અર્જુન ! આ પ્રકારે વિષયો પરત્વેનો વૈરાગ્ય થવાથી
એને કોઈ વ્યક્તિનો કે પદાર્થનો, કોઇ ક્ષેત્રનો કે કાળનો કશોય
તિબંધ રહેતો નથી, તેથી) જે બધે સ્થળે અપ્રતિબંધ (મમત્વબુદ્ધિથી
હિત) રીતે વિચરી રહ્યો હોય છે. અને જે તે (વસ્તુ પછી શુભ કે
શુભ ગમે તે પ્રકારની હો, તેને) પામીને નથી તો રાજી થતો કે નથી
ા નારાજ થતો. (માટે આવાં લક્ષણો તું જ્યાં ભાળે ત્યાં પણ જાણવું
કે,) તે પુરુષની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે, (પણ હે પાંડુનંદન ! તું એમ ન
માનતો કે તે બધી રીતે અપ્રતિબંધ હોય છે, એટલે કે ફાવે તેમ સ્વછંદે
વિષયાનંદ લૂટે છે અને ગમે તેમ વર્તે છે. જો તું એમ સમજીને વર્તવા
માંડે તો તો ભારે અનર્થ થાય. ખરી વાત તો એ છે કે, એવા સ્થિત-
પ્રજ્ઞને બહારનાં બંધન નથી, પણ જવાબદારીનું-સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલું
સંયમનું-બંધન તો હોય જ છે, અને એને એ કડક રીતે જાળવે પણ છે.
જે લોકો જગતને દેખાડવા કે રાજી રાખવા માટે કડક ક્રિયા પાળે છે તે
બહારનાં બંધનથી બંધાયેલા છે, પણ અંતરંગ સંયમ ન હોવાને લીધે
દંભ, પાખંડમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. જ્યારે, ખરા સ્થિતપ્રજ્ઞ તો દંભ-
પાખંડથી સતત દૂર રહે છે. તેની ચર્ચા આ જાતની હોય છે.) કાચબો
ાનાં અંગ સર્વ પ્રકારે (પોતાની રક્ષા માટે પણ ભયનું કારણ
ત્યાં નથી સમેટતો અને ભયનું કારણ જણાતાં વાર જ) સમેટી
ેમ આ (સ્થિતપ્રજ્ઞ) પણ ઇંદ્રિયાર્થોથી-વિષયોથી-(ભય દેખાય
સમેટી લે છે. (બીજે નહિ !) માટે આવી સ્થિતિ
(જાણવું કે) તે (પુરુષ) ની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી છે.

પંચ વિષયથી રાગદ્વેષવિરહિતતા;
પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો;
દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર ને કાળભાવ પ્રતિબંધ વિણ,
વિચરવું ઉદયાધીન પણ વીતલોભ જો.

ન સૂત્રો પરથી ઉદ્‌ભવેલી શ્રીમદ્‌ની ઉપરની ટૂંકનો સ
ાતાકારે ઉપરના બે શ્લોકમાં કહી દીધો.

આપે ત્યાં લગી ઇંદ્રિયોને ખોરાકની પણ જરૂર છે. એક અબ્રહ્મચર્ય જ એવી વસ્તુ છે કે જેનો સર્વથા ત્યાગ કરવામાં આવે, તોય હાનિ નથી. સારાંશ કે ઇંદ્રિય ઉપર અંકુશ મૂકવો ખરો, પણ આત્મા તરફ દૃષ્ટિ રાખીને એ મર્યાદા પૂરતો મૂકવો; સર્વથા નહિ.

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१

કૌંતેય ! જાગતા એવા, યત્નશીલ પુરુષનું;
વિષયોમાં હરે ચિત્ત, પરાણે મસ્ત ઇંદ્રિયો. (૬૦)
તે સૌને કાબૂમાં રાખી, યુક્ત લીન રહે હુંમાં;
ઇંદ્રિયો વશમાં જેની, તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત. (૬૧)

હે કુંતીના પુત્ર ! (મેં તને ઉપર જે વાત કહી, તે પરથી તું એમ ન સમજી લેતો કે માત્ર મનોગત કામનાઓને કાઢી નાખવાનો પુરુષાર્થ કરવો એટલે પત્યું, કારણ કે જો મન અને આત્મા બન્નેની સંમતિ નહિ હોય તો વિષયો સાથે ઇંદ્રિયોનો સંગ થાય એમાં શો દોષ છે? પાર્થ !) સાધક ગમે તેટલો વિદ્વાન અને યત્નશીલ હોય છતાં તેવા પુરુષના મનને પણ મસ્તાની ઇંદ્રિયો પરાણે (વિષયો તરફ) ખેંચી જાય છે. (માટે જ) બધી ઇંદ્રિયોને કાબૂમાં રાખી મારામાં (એટલે કે આત્મસ્વરૂપમાં) પરાયણ અને (સમતાયોગથી) યુક્ત રહેવું જોઈએ. કારણ કે (એમ કરવાથી આખરે ઇંદ્રિયો પર એવો કાબૂ આવી જાય છે કે તે સહેજે વશવર્તી બની રહે છે. એટલે) ઇંદ્રિયો જેના તાબામાં આવી હોય, તેની (પણ) પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત કહેવાય. (એ લક્ષણ પણ તારે ભૂલવું નહિ).

નોંધઃ—

પુરુષાર્થ અને જ્ઞાન બન્ને હોવા છતાં ઇંદ્રિયસંયમ પણ અવશ્ય જોઇએ. આ વાત બહુ થોડા સાધકો જાણે છે, તેથી

આટલે ચડ્યા પછી પણ તેઓ પડી જાય છે. ગીતાકારની ચેતવણી બિલકુલ ખરી અને વેળાસરની છે. જે સાધકને મન વશ કરવું છે, તેને ઇંદ્રિયોને વશ કર્યાં વિના છૂટકો જ નથી. કારણ કે જૈન દૃષ્ટિએ મન એ પણ પૌદ્‌ગલિક (જડ) છે, ને ઇંદ્રિયો પણ પૌદ્‌ગલિક છે. એટલે એ સમજાતીયતાને લીધે ઇંદ્રિયો સાથે મનને ખેંચાતાં વાર લાગતી નથી. અહીં ઇંદ્રિયોને 'મસ્તાની' વિશેષણ ગીતાકારે હેતુપૂર્વક લગાડ્યું છે. જ્યાંલગી આસક્તિ છે, ત્યાંલગી જેમ મન મસ્તાની છે તેમ ઇંદ્રિયો પણ મસ્તાની છે, અને એમના એ મસ્તાનીપણા નીચે આત્મા દબાયેલો રહ્યા કરે છે. જેમ લોભી શેઠના કમાઉ વણોતરો મીજાજી અને મસ્તાની બની, ખોટી રીતે વર્તતા હોવા છતાં, લોભી શેઠ એમને વારવા માટે હિંમતપૂર્વક કશાં પગલાં લઈ શકતો નથી તેમ આસક્ત આત્મા પણ આવી મસ્તાની ઇંદ્રિયો અને મસ્તાન મન સામે નૈતિક હિમ્મત દાખવી શકતો નથી, એટલે ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ એને સંમતિ આપવી જ પડે છે. આ નર્યો અનુભવની બીના છે, (બહિર) આત્મા અને મનને સંમતિ ન આપવાનો તમે ગમે તેટલો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હોય, પણ જ્યાંલગી આસક્તિને લીધે ઇંદ્રિયો મસ્તાની છે, ત્યાંલગી એમને વિષયોમાં છૂટી મૂકવામાં આવે તો તે મનની અને આત્માની સંમતિ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ મેળવીને અવશ્ય પતન કરાવે છે. એટલે–આ એકવારમાં તે શું ! એમ જો જરાય ઢીલું મુકાયું, તો ભ્રમણામાં પડવાના. આમ ચેતવીને ગીતાકારે એકસઠમા શ્લોકમાં ઉપાય પણ અજબ બતાવી દીધો. એમણે કહ્યુ કે તમે ઇંદ્રિય સંયમ રાખો, ને સમત્વ બુદ્ધિના યોગથી યુક્ત રહો. પરંતુ આટલેથી પણ તમારું કાર્ય નહિ સરે, માટે પ્રભુમાં પરાયણ રહો. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેનો આ સંવાદ હોઇ, ગીતાકારે 'કૃષ્ણમાં પરાયણ રહો' એમ લખ્યું છે. પણ કૃષ્ણ, રામ અને મહાવીર એ બધાં નામોની સાથે મુખ્ય પ્રયોજન નથી, [illegible] આત્મા સાથે છે. સારાંશ કે ઇંદ્રિયોને પરાણે ન

[illegible]

રાગદ્વેષ ખોતાં પડે એ જાતનું ચિંતન જ ખરું ધ્યાન છે. લાગણી શાન્ત, શુદ્ધ લાગણી છે. તેમ જ એ જ ક્રિયા, શુદ્ધક્રિયા-[illegible] છે. માટે શ્રીમદ્ ગાવે છે તેમ :—

> "નિર્દોષ સુખ, નિર્દોષ આનંદ લ્યો ગમે ત્યાંથી ભલે;
> એ દિવ્ય શક્તિમાન જેથી જંજીરેથી નીકળે."

> **नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना**
> **न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ।**

> અયુક્તને નથી બુદ્ધિ, અયુક્તને ન ભાવના;
> ન અભાવિકને શાન્તિ, સુખ ક્યાંથી અશાન્તને ?

(અર્જુનને ઉપરની વાત ભલે ગમી ગઈ; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ મા[illegible] જરા મઠારીને ઠાવકે મોઢે કહેવા માંડ્યું:—

પણ હે વીર શ્રેષ્ઠ ! એવી સહજ પ્રસન્નતા માટે પ્રથમ તો [illegible] જ બનવું જોઈએ, કારણ કે યોગે જે જોડાયો નથી એવા) અયુક્તન[illegible] સ્થિર થતી નથી; તેમ (દૃઢ નિષ્ઠારૂપ) ભાવના પણ જાગતી નથી (એવી ભાવના ન જાગે ત્યાં લગી એવા) અભાવુકને શાન્તિ થતી અને અશાન્તને સુખ તો ક્યાંથી જ હોઈ શકે ? (સારાંશ કે પ્રસાદ માટે કે રાગદ્વેષથી વેગળા થવા માટે પણ યોગ, સમત્વ અને કર્મકૌ[illegible] બન્ને પાસાંવાળા યોગમાં જોડાવાની જરૂર છે.)

એકાગ્રતા વિના—એટલે આત્મસ્વરૂપ તરફ લઈ જનારા ગુણોમ
રસ વૃત્તિ જમાવ્યા વિના બુદ્ધિ નિશ્ચળ થાય નહિ, ખરી ભાવના-
એટલે કે અંતરંગ સ્ફુરણો + જાગે નહિ. સારાંશ કે એકાગ્રતા વિન
બુદ્ધિ અને હૃદયનાં શુદ્ધિ તથા સમન્વય ન થાય. જ્યાં એ દશા
હોય ત્યાં અશાન્તિ સિવાય બીજું શું હોય? જ્યાં આત્મા જ શાન્
નથી, ત્યાં વિષયો પાછળ ઇંદ્રિયોને ભટકતી મેલીએ, તો સુખ ક્યાંથ
મળે? નિર્દોષ સુખ અને નિર્દોષ આનંદ તો આત્માની પ્રશમદશામ
છે. એવી પ્રશમદશા તો ઉપર કહ્યું તે દશા થાય ત્યારે જ આવે.

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८

ભમતી ઇંદ્રિયો પૂઠે, જે મનડું ભમ્યા કરે;
એ જ એની હરે પ્રજ્ઞા. વાયુ નૌકા યથા જળે. (૬૭

માટે જેણે મહાબાહુ! ઇંદ્રિયો નિગ્રહી ખરે;
સર્વથા ઇંદ્રિયાર્થોથી, તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત. (૬૮

(ઇંદ્રિયનિગ્રહ વિના એકાગ્રતા ન જામી શકે એટલે યોગીને માટે
સ વબુદ્ધિ જરૂરની છે, તેમ ઇંદ્રિયનિગ્રહ પણ જરૂરનો છે. કારણ
૨ છંદી) ઇંદ્રિયોની પાછળ જે મન (અગાઉ ૬૦ મા શ્લોકમાં કહ્યું
પ્ર ણે) ભમ્યા કરે છે, તે જ એવા સાધકની પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ)ને વાયુ
૯ માં ચાલતી નૌકાને આમતેમ ખેંચી જાય છે, તેવી રીતે ખે
• છે.

માટે જ (તને કહું છું કે હે) મહાબાહુ! (હે મોટા હાથવ
૯ હુર નર!) જેણે સર્વ પ્રકારે ઇંદ્રિયોને વિષયો તરફથી નિગ્રહી લ

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

જે નિશા સર્વ ભૂતોની, જાગતો સંયમી તહીં;
જેમાં જાગે ભૂતો તે તો, પેખતા મુનિની નિશા. (૬

(પણ હે અર્જુન ! ઇંદ્રિયનિગ્રહ ઉપર મેં ઘણું ભાર આપ્યો,
તું ખરું પૂછે તો નિષેધાત્મક ઇંદ્રિયદમનને માટે ન પણી જતો. તેં
અગાઉ કહી જ ગયો છું કે ઇંદ્રિયોને વિષયોના માત્ર ત્યાગ
કાંઈ પૂરો અર્થ સરતો નથી; કારણ આટલી વાત બીજા પ્રકારે એ જ
સમજવું. દૃષ્ટાંત સાબદા " ઇંદ્રિયોને સ્વેચ્છાથી વિષયોમાં જતાં
રાખવી " એનો ' ઇંદ્રિયોને વિષયોથી અળગી રાખવી' એટલો સંકુચિત
અર્થ કરીને શુષ્ક જ્ઞાન ભૂલવા મંડી પડે છે. એમને મન
એટલે વિષયોથી ભાગતા ફરવું, ઉદાસીનતા એટલે સોગિયું મોઢું
રાખી રહેવું, જ્ઞાન એટલે પુસ્તકને પોપટની માફક કડકડાટ પઢી
નાખી કહેવાં અને ભક્તિ એટલે પ્રભુ નામના ઉચ્ચાર કર્યા
એટલો જ અર્થ છે. બસ, પછી મન, બુદ્ધિ અને આત્માનું શું
એનો ખ્યાલ તેમને રહેતો નથી. પરિણામ સત્ય જ આવે, અને
પ્રકાશ અને એમાં શી નવાઈ ? હું તો આથી ઉલટું નહીં જ
ઓછું છું. જો ગોમદૃષ્ટિમાં વૈરાગ્યને પૂરો અવકાશ છે, ઉદાર
બહેબનું સ્થાન છે. ત્યાગ, તપ, સંયમ અને ચારિત્ર એ બધાં એનાં
અંગ છે. ભક્તિ એની પવિત્ર સહચારિણી છે. જ્ઞાન એનું
ખરું એ બધાંયમાં આવા યોગીને નરી પ્રસન્નતા અને પવિત્રતા જ
પડે છે, એટલે આવા દૃષ્ટિવાળો મુનિવર ક્યાંય ન પડે તોય તે
છે, અને સંસાર વિલાસી જ્યાં હોય કરતાં એનો પંથ સાવ
છે.) સર્વ ભૂતો (પ્રાણી) ની જે રાત્રિ છે, ત્યાં એવો સંયમી
અને જ્યાં ભૂતો (પ્રાણી) જાગે છે તે એ–પેખતા–મુનિની–રાત્રિ છે.
એનો અર્થ એ નથી કે એવા જાગરૂક મુનિની આંખ મિંચાઇ કે
જેવી લોકાથી રાતે હોય છે તે દિવસે ઓળખાય છે. એનો
કે જ્યાં લોક અત્યંતને પ્રકાશ દેખાય છે, ત્યાં જ એને અંધકાર

છે (એટલે કે મન પોતાની ઇચ્છાએ તે વિષયોમાં ભટકી શકતી નથી) તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત છે.

નોંધ:--

વેદાંત પરિભાષા પ્રમાણે જોઈએ તો મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચારે એક અંતઃકરણના જ કાર્ય પરત્વે યોજાયેલા ચાર પ્રકાર છે. અંતઃકરણનો આત્મા સાથે સીધો સંબંધ હોઈને કેટલેક સ્થળે અંતઃકરણને ઠેકાણે આત્મા શબ્દ પણ વપરાય છે. ગીતાજીમાં પણ આપણે આ જ પ્રકારે આ અધ્યાયમાં જોઈ ગયા છીએ.

અગાઉના શ્લોકમાં મનને વશ ન કરવાથી કયું નુકશાન થાય છે, તે વિગતવાર આપ્યું હતું. પણ કેટલાક સાધકો મનને શૂન્ય બનાવી દેવામાં સાધનાની ઇતિ–સમાપ્તિ માની લે છે, તેમને ગીતાકાર ચેતવીને અહીં કહે છે કે આ યોગમાં મનનું મહત્ત્વ બુદ્ધિના જેટલું નથી એ તો તમે જાણો છો. એટલે મન શૂન્ય કરવા માત્રથી ન વળે એ એક વાત. બીજી વાત એ કે સ્થિતપ્રજ્ઞતા જ ઉચ્ચ દશા છે, એ જો કે સાવ સાચી વાત છે, પણ એવી પ્રજ્ઞા પણ પ્રથમ તો મન અને ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ જ માગે છે, કારણ કે જેમ ભારવાળી નૌકા હોય, છતાં પણ સઢ અને સુકાની ભોળા હોય, તો વાયુ એને પળવારમાં ફાવે તે દિશામાં ખેંચી જાય છે. તેમ ઊગતા સાધકની સાધનાનૌકાને, સ્વચ્છંદે ભમતી ઇંદ્રિયોની પૂંઠે મન પણ વિષયોમાં ભમે, તો તે જ મન તેની–તેવા સાધકની–બુદ્ધિને પળવારમાં અસ્થિર બનાવી દે છે. માટે પ્રથમ તો વીર સાધકે પોતાનું બળ સર્વ પ્રકારે વિષયો તરફ ખેંચાતી ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવામાં વાપરવાનું છે. ભગવાન મહાવીર, બુદ્ધદેવ આદિ મહાપુરુષોના જીવનમાં આવી જ સંકલના દેખાય છે.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

જે નિશા સર્વ ભૂતોની, જાગતો સંયમી તહીં;
જેમાં જાગે ભૂતો તે તો, પેખતા મુનિની નિશા. (૬૯)

(પણ હે અર્જુન ! ઇંદ્રિયનિગ્રહ ઉપર મેં ઘણો ભાર આપ્યો, તેથી
તું વળી પાછો નિષેધાત્મક ઇંદ્રિયદમનને માર્ગે ન વળી જતો. જો કે હું
અગાઉ કહી જ ગયો છું કે ઇંદ્રિયોને વિષયોનો માત્ર ત્યાગ કરાવવાથ
કાંઈ પૂરો અર્થ સરતો નથી; છતાં અહીં તને બીજા પ્રકારે એ જ વા
સમજાવું. કેટલાક સાધકો "ઇંદ્રિયોને સ્વેચ્છાએ વિષયોમાં જતાં નિગ્ર
રાખવી" એનો 'ઇંદ્રિયોને વિષયોથી અળગી રાખવી' એટલો સંકુચિત
અર્થ કાઢીને શુષ્ક જીવન ગુજારવા મંડી પડે છે. એમને મન વૈરા
એટલે વિષયોથી ભાગતા ફરવું, ઉદાસીનતા એટલે સોગિયું મોઢું કરી
બેસી રહેવું, જ્ઞાન એટલે પુસ્તકને પોપટની માફક કડકડાટ પઢી જવાં
ગોખી કાઢવાં અને ભકિત એટલે પ્રભુ નામનો ઉચ્ચાર કર્યા કર
એટલો જ અર્થ છે. બસ, પછી મન, બુદ્ધિ અને આત્માનું શું થાય
એનો ખ્યાલ તેમને રહેતો નથી. પરિણામ શૂન્ય જ આવે, અરે ઊલ
ખરાબ આવે એમાં શી નવાઈ? હું તો આથી છેક જુદી જ દૃષ્ટિ
આપું છું. એ યોગદૃષ્ટિમાં વૈરાગ્યને પૂરો અવકાશ છે, ઉદાસીનત
ખરેખરું સ્થાન છે. ત્યાગ, તપ, સંયમ અને ચારિત્ર એ બધાં એનાં અભિ
અંગ છે. ભકિત એની પવિત્ર સહચારિણી છે. જ્ઞાન એનું મધ્યબિંદુ
પણ એ બધાંયમાં આવા યોગીને નરી પ્રસન્નતા અને રસિકતા જ મા
પડે છે, એટલે આવી દૃષ્ટિવાળો મુનિવેશ ધરે કે ન ધરે તોય તે મુનિ
છે, અને સંસાર વિલાસી જીવડાઓ કરતાં એનો પંથ સાવ ન્યારો
છે.) સર્વ ભૂતો (પ્રાણી) ની જે રાત્રિ છે, ત્યાં એવો સંયમી જાગે
અને જ્યાં ભૂતો (પ્રાણી) જાગે છે તે એ-પેખતા-મુનિની-રાત્રિ છે. (
એનો અર્થ એ નથી કે એવા જાગરૂક-મુનિની આંખ બિલાડા કે ઘુવ
જેવી હોવાથી રાતે દેખે છે ને દિવસે આંધળો બને છે. એનો અર્થ
કે જ્યાં લોક પ્રવાહને પ્રકાશ દેખાય છે, ત્યાં જ એને અંધકાર ભાસે

દા. ત. સંસાર-વિલાસીઓ વિષયભોગમાં જ સુખ માને છે, ત્યારે સ
સંયમી, જાગતો અને જ્ઞાનીપુરુષ આત્મસુખમાં જ સાચું સુખ જુએ
એટલે કે સંસ્કૃત રસની લિજ્જતને સારુ તે સંયમ વિના રહી શ
નથી. વિકૃતરસની ઝંખનાને વધારનાર વિલાસ એને જરીયે ગમતો ન
આમ હોઇને, બન્નેના પંથ ન્યારા બની જાય છે. એટલે કે સંસ
વિલાસી જીવો જે પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિમાં જાગે છે ત્યાં સંયમી નથી જાગ
પણ જે પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિમાં સંસાર-વિલાસી જીવો ઊંઘે છે,
સંયમી જાગે છે.

નોંધઃ–

અહીં સંયમ, જાગૃતિ, મુનિપણું એ ત્રણે ગુણવાળો સાધ
લીધો છે. શ્રી આચારાંગ સૂત્રમાં આ જ કથન છે. તે કહે છે
સૂતાં સૂતાંય મુનિ જાગ્રત છે, કારણ કે નિદ્રામાં પણ તેની રટના તે
આત્મામાં છે. એટલે એ સૂએ તોય જાગે છે એમ ગણાય, અ
અમુનિજનો તો જાગતા હોય તોય સૂતા છે, અને સૂતા હોય તો
સૂતા છે. મતલબ કે "જેનો આત્મા જાગ્યો, તે સદા જાગ્યો, અ
જેનો આત્મા સૂતો તે સદા સૂતો." સમદૃષ્ટિ, રસિક સંયમ, સમતા
ભરી સ્થિર બુદ્ધિ જ્યાં હોય, ત્યાં પ્રસન્નતા અને પ્રકાશ નિરંત
હોય જ. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ નીરાળી જ
હોય. જે પદાર્થ દેખી જ્ઞાની મોહ છોડે ત્યાં જ અજ્ઞાની મોહ બાંધે
શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માની સમદૃષ્ટિ વિષે જૈન ગ્રંથોમાં એવી વાત છે કે
સડેલા કૂતરાને જોઇને પણ એમણે તો એની દાંતની બત્રિસીની
તારીફ કરી હતી, જ્યારે બીજા દેખનારાએ તો માત્ર જુગુપ્સા જ
સેવી હતી. આ રીતે લોકોની સામાન્ય રીતિ એ છે કે એ પારકાના
રાઈ જેવડા દોષને હિમાલય જેવડા દેખે છે. આ દૃષ્ટિભેદને લીધે જ
એનો પંથ ન્યારો ગણાય છે. સ્થૂળક્રિયાઓના ભેદે જ્ઞાનીનો પંથ
ન્યારો છે એવો સાંકડો અર્થ કોઈ ન લે !

જૈન સૂત્રો વારંવાર કહે છે કે લોકસંજ્ઞાથી વેગળા રહો તે

કથન આ જ અર્થમાં છે. તે બાબત અગાઉ આપણે ચર્ચી ગયા છીએ. પણ હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે ઇંદ્રિયોને અને મનને વશ કરી–રાગદ્વેષથી છૂટાં રાખી–વિષયો સાથે જોડાય, તો આસક્તિનું ઝેર ન ચડે ને આત્મા ન મરે એ વસ્તુ કલ્પનાક્ષેત્રમાં તો ઘડીભર માની લઇએ પણ એ આદર્શ શું ખરેખર જીવનમાં ઊતરે તેવો છે? વળી શું ગમે તેવા કર્કશ વિષયો સ્પર્શે તોય શાન્તિ ટકી શકે ખરી? દા. ત. જીવતા અંગ ઉપર આગ લાગીને બાળવા માંડે, ત્યારે શું 'વોય માડી' ન થઇ જાય કે? ગીતાકાર કહે છે કે 'વોય માડી' એટલું બોલવાથી કંઈ આત્મા અશાન્ત જ થાય છે, તેમ એકાંતે ન સમજી લેવું. હા, વાણી મોટે ભાગે ભાવને જ વ્યક્ત કરતી હોય છે, પણ મનુષ્ય ઘણીવાર બુદ્ધિથી ઘણા કૃત્રિમ ભાવો પ્રગટ કરતો હોય છે અને સ્વાભાવિક ભાવો દબાવી દેતો હોય છે. ખરી વાત તો એ છે કે ભલે ઉપરથી અશાન્તિ થાય, ઇંદ્રિયો અશાન્ત થાય, મન પણ અશાન્ત થાય, પણ જેનો આત્મા અશાન્ત નથી તેમને વિષયો પીડાકર નથી બની શકતા. એ જ રીતે આત્મા આસક્તિથી વેગળો રહે, તો વિષયો એને આસક્ત કરતા નથી. આ વાતને ગીતાકાર એક આદર્શ દૃષ્ટાંત આપી સિદ્ધ કરે છે.

आपुर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः यं प्रविशंति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे
स शांतिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

ભરાતાં છતાં ચોદિશથી સમુદ્ર,
નવાં પાણી પેસે વળી, તેમ કામો;
ભલે પેસતા ! જે ન માઝા મૂકે તે,
ખરી શાન્તિ પામે, નહીં કામકામી. × (૭૦)

× મૂળ વૃત 'મિશ્ર ઉપજાતિ' જેવું છે.પણ મેં એને

[illegible]

નોંધ :—

જેમ [illegible] નથી, તેમ કામની ઇચ્છા રાખ્યા કરી અને શાન્તિ મેળવવી એ બે વાતને કદી બનતું નથી. ઘણા સાધકો એમ કે અહિંસાની સાધના કરતા હોય છે, પણ સાથે સાથે ભૌતિક-સુખની લાલસા એ સાધના પાછળ રાખતા હોય છે. પરિણામે તેઓ દલનિષ્ઠા કદી કેળવી શકતા નથી. એટલે એની સાધના દીપી નીકળતી નથી. સારાંશ કે કામના કે વાસના ખાતર કરેલી ક્રિયામાં આત્મબળ કદી ન આવી શકે. ઘણા મહાત્યાગીઓ, ઘોર તપસ્વીઓ અને અથાગ પરિશ્રમીઓ નિષ્ફળ જતા છે, એનું મુખ્ય કારણ આ છે. એટલે ગીતાકાર કહે છે તેમ કામના છોડી દો. એટલે કે જૈન પરિભાષા પ્રમાણે પૌદ્ગલિક સુખ અને લૌકિક પરિભાષા પ્રમાણે ભૌતિક સુખની તમા ન રાખો. પણ સાથે સાથે એક અદ્ભુત નિયમનું પણ એમણે ભાન કરાવ્યું કે તમે જેની

ગોઠવ્યું છે. આ શ્લોકમાંથી ટીકાકારો બે અર્થો કાઢે છે. પણ મેં જે અર્થ પસંદ કર્યો છે તે નીચેના વિસ્તારથી સમજાશે છતાં સંક્ષેપમાં અહીં કહું છું.

"જેમ સમુદ્ર સંપૂર્ણ હોઈને ઘણું પાણી પેસવા છતાં માઝા મૂકતો નથી તેમ જે જ્ઞાની છે તે ક્ષુદ્ર કામ ભોગોથી પોતાની માઝા મૂકતો નથી, કારણ કે તે ભોગનો કામી નથી, પણ જરૂરિયાતમાં સારુંમાઠું જે મળે તે ઉદાસીનભાવે વેઠી લે છે. પરંતુ સિંધુને ઠેકાણે નાનું ભાજન હોય તો તે માઝા મૂકી દે છે તેમ અલ્પજ્ઞાની ભોગ ખાતર માઝા મૂકી દે છે.

[illegible]

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

[illegible] (७१)

[illegible]

નોંધ:—

આનો અર્થ તો સ્પષ્ટ જ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જેમ બધી [illegible] જ રીતે [illegible]ની આનંદઘન [illegible] હાસ અને આશાનો નાશ કહે છે કે 'આત્માનો હાસ તે જ [illegible] પણ વેદાંતનો સાર [illegible] તે [illegible]નો નાશ.' શ્રી [illegible] અહંતા અને મમતાને લીધે છે, પણ તે કહે છે કે [illegible] તે [illegible] જ છે. પણ તે એટલી તો સૂક્ષ્મ [illegible] સત્ય સિદ્ધાંતની પ્રયોગાત્મક રીતે [illegible] છે કે જ્યાંસુધી આત્માની, [illegible] ન થાય, ત્યાંસુધી આત્માના [illegible]માં [illegible]

[illegible]

નોંધ:—

ઘણા ટીકાકારો અંત ગતી એવી સ્થિતિ ટકે,
નિર્વાણ મળે છે એવો અર્થ બેસાડે છે. પણ મારી
કે મોક્ષ રહ્યો કે બ્રહ્મનિર્વાણનું મળવું જ છે, સંસાર
જૈન સૂત્રોમાં આનું ક્રમપૂર્વક ખૂબ સ્પષ્ટ, સુંદર અને
ગમ છે. જિજ્ઞાસુ સાધક જૈન સૂત્રો ન મેળવી શ
શ્રીમદ્નું 'અપૂર્વ અવસર' કાવ્ય તો અવશ્ય જોવું

ગુણસ્થાનોના ક્રમ પ્રમાણે આગળ વધીને આ
પછી બે શ્રેણી થાય છે : (૧) ઉપશમ અને (૨) ક્ષ
ચઢેલો આત્મા અવશ્ય ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને જાય
કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી છેવટે સિદ્ધિ પામે જ છે કે
પછી સંસારનું ભ્રમણ રહેતું જ નથી. આ સ્થિતિ
પાછી જતી જ નથી. દેહનું આયુષ્ય હોય ત્યાં લગ
મૃત્યુ લગી એ ટકે છે ને ભવ ભ્રમણથી અ
જાય છે. ભવ ભ્રમણથી છૂટવું એને જ આજી
એમ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા ઇચ્છતા હતા એટલે અ

પથા ગ્ર
સ્થિત્ય

પાઃ
ને

ઓ (
પરિભાષામાં
એને થાટ
અને દેહ
નિર્વાણ
નોંધઃ

સૌ નીચે
સરખી
છે તે હજીર
-ઊંચું સમ-
છે.

નિર્
કે
જે
અ
ક

આ પરિવર્તનશીલ ભ
માં સાધક મૂંઝાય છે. એ
છે. ક્યારેક એ પ્રારબ્ધને જ
વાર પુરુષાર્થની વાસ્તવિક સિ
બની જાય છે. પણ આ કુદ
તેમાંથી એક નાની ગતિ જર
ની પાસે તે અટકે છે. પણ
પદાર્થમાંથી એક ઊંચું-નીચું ર
કેન્દ્રસ્થ બની શકતી નથી.

ઉપરનાં બે તત્ત્વોનો મેળ
ક્યાં અને કેટલું મહત્વ આપવું

પણ દેખાય છે. વળી ઘરની ચીજો અંધારામાં હોય તેથી દીવાને અંધારું નડતું નથી; ઊલટો એતો અંધારામાં પડેલી ચીજને પણ પ્રકાશ આપે છે. તેમ બાળપણ, જુવાની કે ઘડપણ આત્માને નડતાં નથી. આકાશ જેમ અખંડ છે તેમ બધી દશા વચ્ચે આત્મા અખંડ છે. જેમ નવું વસ્ત્ર પહેરવાનું મળે તો જૂનું છોડતાં ખેદ થતો નથી, તેમ જે પુરુષ આવા સનાતન છતાં પ્રગતિની દૃષ્ટિએ નિત્ય નૂતન આત્માને મળતા નવા સુંદર દેહની પ્રતીતિ પામે છે, તેને પોતાના કે પોતાના સંબંધીનો દેહ પડે, તેથી કંઈ ખેદ થતો નથી, તેમ તેનો પોતાનો સહજ પ્રસાદ પણ ડગતો નથી. કારણ કે તે જાણે છે કે જે નિત્ય છે તે હણાતો નથી ને હણાય છે તે નિત્ય નથી, પણ તું આ તાત્ત્વિક વિચારોને અવ્યવહારુ માની હસી ન કાઢતો! જે જેટલું તાત્ત્વિક તે તેટલું વધુ વ્યવહારુ હોવું જોઈએ; એવું જ્યાં ન દેખાય ત્યાં આત્મવાદનો દોષ નથી હોતો, પણ આત્મવાદીની દૃષ્ટિનો જ દોષ હોય છે. કારણ કે કેટલાક લોકો આત્માની, સિદ્ધાંતની કે આદર્શની પાછળ, કોઈ સિદ્ધિ, ચમત્કાર કે માત્ર લૌકિક હેતુ સાધવા ખાતર દોડ્યા કરે છે, પણ તેવા લોકો તો ભીંત ભૂલે છે અને જગતનાં વહેમ, લાલચ, ભય અને પામરતા પોષે છે. ધર્મને નામે જે મહાઅનિષ્ટો દેખાય છે, એનું કારણ એ જ છે અને તેથ જગતમાં ભય અને અશાન્તિ વ્યાપી રહે છે. ધર્મનો તો એક અં પણ મહાભયથી ઉગારી શકે છે. ધર્મ તો મહા જ્યોતિ છે. જે સૂર્ય એક સ્થળે હોવા છતાં જગતને પ્રકાશ આપી શકે છે, તે આવો ધર્મ ભલે એક વ્યક્તિમાં હોય પણ તે આખા જગતનું કે બની શકે છે. એક વ્યક્તિનો અખતરો ઘર, સમાજ, દેશ ચ છેવટે આખા વિશ્વને લાગુ પડે, એમાં જ ધર્મનું વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય છે

"જો હવે તું તારા યુદ્ધના પ્રસંગને જ એ કસોટીએ જો. તું માને છે તેમ આ યુદ્ધ રાજ્યસુખના લોભ ખાતર મંડાયું, અનિવાર્ય હોઈને મંડાયું છે; છતાં એમાં તું જોડાઈને મ

તો તને સ્વર્ગ મળશે અને જીતીને જીવીશ તો રાજ્યાસન મળશે. તાત્પર્ય કે ભીષ્માદિનું યુદ્ધમાં મૃત્યુ થાય તેનું પાપ તો તારી આત્મદૃષ્ટિ આધાર હશે. એટલે કે તને રાજ્યાસનનો મોહ કે મૃત્યુનો ભય નહિ હોય તો તને નહિ લાગે. તારી અત્યારની ભૂમિકા જોતાં મને લાગે છે કે તું યુદ્ધથી છૂટવા ભલે મથે, પણ છૂટી શકીશ નહિ; જ્યાં તું કાયરતાથી ભાગીશ એમાં નથી તો આત્માનો ઉદ્ધાર કે નથી તો તું ધારે છે તેમ ભીષ્માદિના દેહની કે કૌરવાદિના દેહની રક્ષા કારણ કે યુદ્ધ તારા ભાગવાથી અટકવાનું તો નથી જ! વળી બીક થઈ ભાગવાથી તો છે સ્વધર્મખંડન અને કર્તવ્યચ્યુતતા. જો આ બે આવ્યાં તો આત્મપાતનું મહાપાપ વોરવાનું જ છે અને પછી તો તારી વાસનાત્મક બુદ્ધિ પણ જ્યાં ને ત્યાં નિર્બળતા પોષવા ખાતર કર્તવ્યમાંથી નાકાબારી ગોતવાની ટેવવાળી થઈ જવાની. શું આ ઓછી આધ્યાત્મિક હાનિ છે! અને આધ્યાત્મિક પક્ષના આ અલાભ શું વ્યવહાર પક્ષે પણ અલાભકર નથી? છે જ. જે વીર લોકોમાં તું માન્ય છું ત્યાં કીર્તિ ગૂમાવી બેસીશ અને ઊલટી તારી અપકીર્તિ થશે, વીરોની વંશપરંપરામાં એ અપકીર્તિની ગાથા ગવાશે. કૌરવો જેવા પણ તને ફીટકાર આપી તારા વીરતાના ગુણની પણ નિંદા કરશે. એક તરફ આટલાં બધાં ખરેખર અનિષ્ટો છે, જ્યારે તું માને છે કે યુદ્ધમાં જોડાવાથી કુલઘાતકપણાનું પાપ લાગે. કુલ ભ્રષ્ટ થાય વગેરે વગેરે. પણ તે તારા ગોખેલા શાસ્ત્રોના શબ્દોથી તું ભડકે છે એ ભડક છોડી દે, એ શાસ્ત્રોને જ છોડી દે. લૌકિક શાસ્ત્રોની કક્ષાથી હવે તું પર થવાને લાયક છો. માટે તારા પૂર્વગ્રહો છોડ અને યુદ્ધનો નિશ્ચય કરી ઊઠ.' કર્તવ્યાકર્તવ્યનો નિશ્ચય બાહ્ય સંહારથી નહિ પણ એની પાછળ રહેલી ભાવનાથી થવો જોઈએ. એટલા જ માટે કહું છું કે જોજે, હો, સમતાનું લક્ષ્ય–આત્માનો દોર–ન ચૂકતો."

"હવે આવાં કે બીજા પ્રકારનાં કર્મ કરવા છતાં તારી

સાધકતામાં બાધા કેમ ન પહોંચે, એ ખાતર અને આત્માના દ્વારમાં
તારું ધ્યાન કેમ રહે એ ખાતર, મારા નૂતન યોગની વાત કહું."

"તત્ત્વવિચાર અને વ્યવહારનો મેળ મળ્યા પછી આ યોગમાં
પ્રવેશ કરી શકાય છે. આ યોગ નૂતન એટલા માટે કે તે પ્રચલિત
યોગ કરતાં જુદો છે. એટલે પહેલાં તો આત્મયોગ માટેની શરત
એ કે અહીં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ જોઇએ, એકાગ્રતા જોઇએ.
સાંસારિક ઇચ્છાઓથી બુદ્ધિ નિશ્ચયાત્મક નથી રહેતી અને આત્મામાં
એકાગ્ર નથી થતી માટે સાંસારિક કામનાઓથી છૂટવું જોઇએ,
સાંસારિક કામના છોડીને પુરુષાર્થ કરનારને આજીવિકાના સાધનનું
દુઃખ કદી રહેતું નથી. પણ એણે એની પણ પરવાથી છૂટવું જોઇએ.
જો કે એ બળ આ કક્ષામાં ગયા પછી અવશ્ય આવે જ છે. માટે
તું આ યોગમાં નિષ્ઠ થા."

"આ યોગનાં બે પાસાં છે: (૧) બુદ્ધિની સમતા અને (૨)
કર્મની કુશળતા. જેની ફલાસક્તિ નરમ પડે છે તે કર્મમાં કુશળ બનતો
જાય છે. તે સ્પષ્ટ સમજી જ શકે છે કે ક્રિયા વિના એક ક્ષણ પણ
કોઇ ટકતું નથી, માટે ક્રિયાને છોડવાથી કર્મબંધન નહિ છૂટે, પણ
ક્રિયામાં ફલાસક્તિ નહિ રાખવાથી છૂટશે, આવી દશા સ્થિતપ્રજ્ઞની
સહજ રીતે હોય છે."

"આવા યોગમાં પાપ પુણ્યની કશી દરકાર નથી. આવા
ધર્મમાં પ્રસાદ સહજ હોય છે. એટલે જેનો આત્મા પ્રસન્ન છે
તેનાં બુદ્ધિ, ચિત્ત, મન, ઇંદ્રિયો પણ પ્રસન્ન રહે જ છે, જો
શરૂઆતમાં ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેને કાબૂમાં લેવાં જ પડે છે, પણ
એ કાબૂમાં એકલો બળાત્કાર નથી હોતો! એ ઇંદ્રિય–નિગ્રહ પણ
પ્રસંગોચિત અને રસિક હોય છે. કારણ કે શ્રદ્ધા, ભાવના અ
સ્થિર બુદ્ધિ એને બંને રીતે જાગતો રાખે છે (એટલે જૈનપરિભા
[illegible] ...મણત

ભેદનાર નાડિઓનો ઝીણો ગાંઠો ભેગો થાય છે.) એને
હોતો જ નથી એટલે જગતની સાથેના કોઈ દરેક વ્યક્તિના
અને દરેક પદાર્થના પ્રસંગમાં તે પ્રસન્ન જ રહે છે. ગીતાજી આ
આપણા શબ્દકોષના શબ્દના વાપરથી એ ઓળખાય એવો નથી, એ
મનમાં કશી કામના આવતી નથી, અને તો એમાં એ બાબતો ન
એટલે બીજાને બાહ્ય દૃશ્યમાં જે વિક્ષેપ ને બાહ્ય રાગમાં
પુરુષાર્થી અને સ્પર્શ થાય છે તે એને થતાં નથી. જગતની સામાન્ય
દૃષ્ટિ કરતાં એની દૃષ્ટિ નિરાળી હોય છે. સામાન્ય રીતે જગતના
લોકો તો બીજા શું કહેશે ને શું માનશે, તે ઉપર મદાર (આધાર)
બાંધીને કામ કરતા હોય છે. એટલે ભય, ભય ને ભય નામે દંભ-
પાખંડ સેવવાં પડે છે, પણ આ સંયમીનું વર્તન એથી નોખું જ
હોય છે. વિષયો પરત્વે પણ એ રાગદ્વેષ ન થાય એ રીતે સાવધ
રહે છે, પણ વિષયોથી બીને ભાગતો નથી તેમ એને કોઈ
સ્થળે પ્રતિબંધ પણ હોતો જ નથી. સારાંશ કે કોઈ નીતિ-રીતિનાં
ચોકઠાં કે લોકાચારનાં બંધન એને બાંધી શકતાં નથી, એ ગગન-
વિહારી હોય છે, છતાં એના આચારવિચારમાં નરી સંયમ, વૈરાગ્ય,
તપ ને ત્યાગ ભરી હોય છે. પણ એ બધામાં શુષ્કતાને બદલે
રસિકતા, અતડાપણાને બદલે વિશ્વપ્રેમ, ડરને બદલે નીડરતા, ઢીલાશને
બદલે પરમ દૃઢતા અને અહંકારને બદલે નિખાલસ નમ્રતા
તરવરે છે.”

“ વિષયોમાં કુધ્યાન આસક્તિ જ જન્માવે છે, આસક્તિથી
મના જાગે છે, કામના સક્રિય બની સુખ દેવાની લાલચ ખડી કરી
વૃત્તિ કરાવે છે. એને લીધે વચ્ચે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રોધથી
ટળે છે. સારાસારનું ભાન ટળે છે. પ્રજ્ઞાની સ્થિરતા ટળે છે.
નું જ નામ આત્મપાત. આવો આત્મપાત ઉપલા યોગીને હોતો
તેથી તે કદી અશાંત થતો નથી. આદર્શ એની સામે નિરંતર
છે. એટલે સિદ્ધાંત ખાતર એ હરપળે પ્રત્યેક પ્રકારનું સ્વાર્પણ

ય ર જો

તત્પર હોય છે. એ સદા જાગતો રહેવા માટે, પ્રભુનું, ગુરુનું કે
ક્ત સત્યનું શરણું લે છે. જૂની કુટેવોને ધરમૂળથી દૂર કરી
સુટેવો પાડવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ કરે છે. એનો પ્રસાદ એ
ત્માના ઘરનો હોઈ કદાપિ ઇ સંયોગોમાં ટળતો નથી. સમુદ્રમાં
ાણીનાં પૂર આવે છતાં તે ઉદાસીન રહે છે એટલે માઝા નથી
ુમાવતો, તેમ આવો સ્થિતપ્રજ્ઞ કામો ધસી આવવા છતાં એમની
કામના નથી રાખતો, એટલે એને માટે આત્મશાન્તિની માઝા ગુમાવ-
વાનો ભય નથી. એ ભય તો કામ ભોગોની કામના જેને હોય એને
જ હોઈ શકે, પણ આની તો આવી શાંત દશા હોઈને અશુભ પણ
એને સ્પર્શતું નથી. તે નિર્મમતાથી અને નિરહંકારથી ભવ્ય અને
દિવ્ય જીવન જીવે છે એમ પ્રસાદપૂર્વક પરંતે રેખતાં-આત્માને
દેખતાં-છેવટે મોહ અંકુરસહિત ખરી પડે છે. આસક્તિનું બીજ
જ બળી જાય છે. અને દેહાયુષ્ય લગી ટકી છેવટે એ બ્રહ્મનિર્વાણ
પામે છે.

ગીતાદર્શન

અધ્યાય ત્રીજો

ઉપોદ્ઘાત

[આ અધ્યાયનું નામ કર્મયોગ છે. કર્મયોગ એટલે કર્મોમાં જોડાવું તે. જૈન પરિભાષાથી પરિચિત પાઠકો આ વાંચતાં જ બોલી ઊઠશે, "અમારે તો કર્મમુક્તિ જોઇએ છે, કર્મ સાથે જોડાણુ નથી જોઈતું." પણ તેવા ઉતાવળા પાઠકોને આ અધ્યાય 'લાલબત્તી' બતાવીને ધીરા પાડે છે અને "કર્મયોગ એટલે શું ?" તે કહી દે છે.

જૈન સૂત્રો માંહેલા ક્રિયા શબ્દનો અને ગીતા માંહેલા કર્મ શબ્દનો સુમેળ છે. જૈન સૂત્રો પડકારે છે કે જ્યાં લગી કર્મવર્ગણા અને મન છે, ત્યાં લગી ક્રિયા તો છે જ. એનાથી કોઇ છૂટી શકે નહિ. છૂટવું એ જેમ શકય નથી, તેમ શ્રેયસ્કર પણ નથી. એટલું ખરું કે એ પૈકીની શુભાશુભ ક્રિયાને છોડીને માત્ર શુદ્ધ ક્રિયાને પકડવી જોઇએ. શુદ્ધ ક્રિયાને ચારિત્ર શબ્દથી પણ ઓળખાવી શકાય. પણ આવી શુદ્ધ ક્રિયા જ્ઞાન વિના હોઇ શકે નહિ. માટે પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી આવી શુદ્ધ ક્રિયા. જ્ઞાનવિહૂણી ક્રિયા આંધળી છે. એથી જેમ જ્ઞાન એ જીવનું લક્ષણ છે, તેમ શુદ્ધ ક્રિયા એ પણ જીવનું લક્ષણ છે. પોતાના લક્ષણથી પોતે જુદો કેમ રહી શકે ?

સંબંધમાં પણ આમ જ બન્યું. જો કે અર્જુનમાં કુટિલતા નથી, ઊલટું અર્પણતા; ઉદારતા આદિ ગુણો ઝળકે છે. એની નવીનતાની ભૂખ પણ આપણે ગત અધ્યાયમાં જોઈ ગયા છીએ એ ન ભૂલવું જોઈએ અને તેથી જ એ ખરી વાતને આખરે પૂરેપૂરી રીતે સમજી શકશે એ આપણે આગળ જોઈશું.

પણ અત્યારે તો એને જે ચંચળ બુદ્ધિએ વિષાદ જન્માવ્યો હતો, તે ફરીને નવો સ્વાંગ સજીને ઊભો જ છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માના કથનનું ખરું તાત્પર્ય એ સમજી શકતો નથી. આ અધ્યાયના આરંભમાં એ જાતનો એ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે "જો કર્મ કરતાં બુદ્ધિ સારી છે" એમ તમે જ કહો છો તો પછી 'માટે યુદ્ધમાં જોડા' એમ વળી કહીને મને યુદ્ધ જેવા ઘોર કર્મમાં જોડાવાનું કેમ કહો છો? આ તમારી ગોળગોળ—મિશ્ર—અનિશ્ચિત (દૂધમાં પગ ને દહીંમાં પગ જેવી) વાણી સાંભળીને મારી બુદ્ધિ મૂંઝાઈ જાય છે. શા માટે જાણી જોઈને એમ કરો છો? જ્યાં હું એક વાતને બરાબર સમજવા લાગું કે તરત જાણે એથી ઊલટી જ બીજી વાત કરવા માંડો છો."

અર્જુનના જેવો જ ઉકળાટ સાધકમાત્રને થાય છે. જ્ઞાનીઓની વાણીમાં હંમેશાં અનેકાંતપણું હોય છે. મનુષ્યની સાંકડી બુદ્ધિ એ તરત સમજી શકતી નથી, એટલે મૂંઝાય છે. જ્ઞાનીની વાણીને સમજવા માટે પણ પાત્રતા જોઈએ, શ્રદ્ધા જોઈએ.

અર્જુનમાં એ હતાં, એટલે જ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ એ વાત સમજાવીને "બુદ્ધિયોગનું શરણ પ્રથમ લેવાનું કહું છું, એથી તું એમ ન સમજ કે કર્મને સમૂળગું તજવાનું કહું છું. બુદ્ધિયોગથી યુક્ત પુરુષો કર્મજન્ય ફળને તજી શકે છે. કર્મ કરવા છતાં નિર્લેપ રહી શકે છે, માટે કર્મને શુદ્ધ દૃષ્ટિએ આચરવા ખાતર મેં બુદ્ધિયોગની તારીફ કરી છે. અને બુદ્ધિયોગ વિનાનું કર્મ અસાર છે એમ કહ્યું

છે. પણ એથી તું 'કર્મને છોડી દેવાનું' સમજી લે તો તો મહા અનર્થ થાય."

'જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી' એનો અર્થ જ્ઞાન એકલાથી જ મોક્ષ છે, એમ કોઈ એકાંતે પકડી બેસે તો તે 'જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ' બન્નેથી વંચિત રહી જાય. એકલા કર્મયોગમાં જેમ જડતાનો ભય છે, તેમ એકલા જ્ઞાનયોગમાં પણ શુષ્કતાનો ભારે ભય છે. મારો મુખ્ય મુદ્દો તો 'અનાસક્ત કર્મયોગ'નો છે. અને તે ઇમારતના પાયા પૂરતો બુદ્ધિયોગ જરૂરી છે. પાયો ચણાતો હોય ત્યારે તો પાયાનાં જ ગીત ગવાય ને! એટલે મેં જ્ઞાનયોગની વાત કરી, એથી તારો વિષાદ તો હળવો પડ્યો, પણ હજુ તને પ્રસાદ મળ્યો નથી. એ પ્રસાદ તો 'કર્મયોગથી' જ મળશે. કર્મયોગને પચાવે તેવી તારી ભૂમિકા તો છે, પણ તારી બુદ્ધિને સમતામાં કાયમ માટે સ્થિર બનાવવી પડશે."

આમ કહીને 'કર્મયોગ' એટલે શું? શા માટે? પુણ્ય અને પાપની વ્યાખ્યા શી? કર્મને અને ધર્મને સંબંધ શો? કર્મ અને યજ્ઞને શું લાગેવળગે? એ બધી વિચારણા આ અધ્યાયમાં આપણે જોઇ શકીશું.